
ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΠΟΙΚΙΛΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ¹

19. Νέα παραθέματα ἀρχαίων Ἑλλήνων κλασικῶν

Στὸ *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 16 [1967], 1 κέ. ὁ καθηγητῆς H. Hunger δημοσίεψε μιὰ σειρά ἀπὸ παραθέματα ἀρχαίων Ἑλλήνων κλασικῶν, ποὺ ὕστερα ἀπὸ δέκα χρόνων ἐπίμονη προσπάθεια κατόρθωσε νὰ διαβάσῃ σὲ μιὰ παλίμψηστη περγαμηνὴ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης (Cod. Hist. gr. 10). Τὸ νεώτερο κείμενο, γραμμένο στὸν 12ο ἢ 13ο αἰ., ἀνήκει στὸν Συμεὼν τὸν Μεταφράστη. Ὁ Hunger ὅμως, χρησιμοποιώντας ὑπεριώδεις ἀκτίνες, πέτυχε νὰ διαβάσῃ κάτω ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Μεταφράστη λέξεις καὶ φράσεις ἀπὸ τὴν ἀποψησμένη γραφὴ καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν νὰ βεβαιώσῃ ὅτι τὸ πρῶτο κείμενο, ἀπὸ τὸν 10ο αἰ., ἦταν ἀπὸ τὸ «Περὶ Καθολικῆς Προσφθίας» ἔργο τοῦ Ἡρωδιανοῦ, ἂν ὄχι τὸ πρωτότυπο, ὅπωςδῆποτε μιὰ ἐπιτομὴ διεξοδικότερη ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες ποὺ συγκέντρωσε ὁ Lentz².

Στὸ σύντομο αὐτὸ σημείωμα δὲν θὰ ἀναφερθοῦμε στὸν ἴδιο τὸν Ἡρωδιανὸ καὶ στὴ βοήθεια ποὺ μᾶς δίνει τὸ νέο εὑρημα γιὰ μιὰ οὐσιαστικότερη γνωριμία μὲ τὸ περίφημο ἔργο του. Θὰ περιοριστοῦμε μόνον στὰ παραθέματα τῶν κλασικῶν, ποὺ καὶ ὁ ἐκδότης ἔχει προτάξει στὴ μελέτη του. Προτοῦ ὅμως προχωρήσουμε, θὰ ἤθελα νὰ τονίσω πόση χάρη χρωστοῦμε στὸν ἀγαπητὸ συνάδελφο γιὰ τὴν προθυμία του νὰ θυσιάσῃ χρόνο καὶ κόπο πολὺ σ' ἓνα τόσο δύσκολο καὶ ἄχαρο ἀπὸ τὴ φύση του ἔργο. Ὅπωςδῆποτε τὸ ἀποτέλεσμα δὲν ἦταν καθόλου ἀσημαντό.

Μερικὰ ἀπὸ τὰ παραθέματα ποὺ κατορθώθηκε νὰ διαβαστοῦν δὲν μᾶς ἦταν ἄγνωστα. Ἄλλων ἔργων ποὺ ἀναφέρονταν στὴν Καθολικὴ Προσφθία ὁ Hunger πέτυχε νὰ διαβάσῃ τὸν τίτλο (*Αἰσχύλου Ἀθάμας, Ἀριστοφάνους Ταγημισταί, Δηϊόχου περὶ Σαμοθράκης*), ὄχι ὅμως καὶ

1. Ἰδὲς Ἑλληνικά 20 (1967) 146.

2. *Herodiani Technici Reliquiae, collegit ... Aug. Lentz, τόμ. 1 (1867).*

τὸ παράθεμα. Τέλος διαβάστηκαν γύρω στὰ ἐξήντα παραθέματα, πού εἴτε γιὰ πρώτη φορά τὰ γνωρίζουμε εἴτε δίνουν γραφή διάφορη εἴτε συμπληρώνουν κατὰ κάποιον τρόπο ὅ,τι μᾶς ἦταν ἤδη γνωστό. Ὁ θερισμός εἶναι πλούσιος : ἔχουμε τώρα καινούρια ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν ἐπική ποίηση (τὸν Ἡσίοδο), τὴ λυρική (τὸν Ἰππώνακτα, τὸν Στησίχορο, τὸν Ἴβυκο, τὸν Πίνδαρο), τοὺς προσωκρατικούς (τὸν Ξενοφάνη, τὸν Ἐμπεδοκλή), τοὺς τραγικούς (τὸν Αἰσχύλο, τὸν Σοφοκλή, τὸν Εὐριπίδη, τὸν Ἴωνα), τοὺς κωμικούς (τὸν Ἐπίχαρμο, τὸν Ἀριστοφάνη, τὸν Πλάτωνα κ.ἄ.), τοὺς ἱστορικούς (τὸν Ἐκαταῖο, τὸν Ξάνθο κ.ἄ.), τοὺς ἀλεξαντρινούς ποιητὲς (τὸν Καλλίμαχο, τὸν Ἐρατοσθένη, τὸν Ριανὸ κ.ἄ.), τέλος ἀπὸ τοὺς γραμματικούς (τὸν Φιλήμονα, τὸν Τρύφωνα, τὸν ἴδιο τὸν Ἡρωδιανό, πού παραπέμπει σὲ ἄλλα συγγράμματά του, κ.ἄ.).

Ἐπειδὴ τὰ παραθέματα ἔχουν παραδοθῆ σὲ κακὴ κατάσταση — ὅπως συχνὰ γίνεται στίς περιπτώσεις αὐτές —, ἀπομένει πολλὴ δουλειὰ ἀκόμη, ὥσπου νὰ μπορέσουμε νὰ τὰ ἀξιοποιήσουμε. Ἐδῶ θὰ περιοριστοῦμε σὲ λίγες μόνο παρατηρήσεις ὕστερα ἀπὸ τὴν κάπως πρόχειρη μελέτη τῶν ἀποσπασμάτων — παρατηρήσεις, πού τίς πιδὸ πολλές φορές ζητοῦν νὰ ἀπομακρύνουν μόνο ὀρισμένα σφάλματα, χωρὶς νὰ παρουσιάσουν καὶ λύση θετική.

Ἄπ. 3 Η. Ἄπὸ τὸν **Ἰππώνακτα** :

*καὶ ἔπλεν ὥσπερ κρεκιδεῖλος ἐν λαύρῃ*¹

(«und er hielt sich wie eine Eidechse im Mauerwerk auf»). Γιὰ τὴν ἀνεπίτρεπτη χασμωδία (*καὶ ἔπλεν*) ὁ ἐκδότης δὲν κάνει κανένα λόγο· τὸν χοριάμβο στὴ θέση τοῦ δεύτερου ἰάμβου (-*περ κρεκιδει-*) ζητεῖ νὰ τὸν δικαιολογήσῃ ἀπὸ τὴ μετρικὴ ἀκαταστασία πού γενικὰ παρατηροῦμε στὸν Ἰππώνακτα.

Κατὰ τὴ γνώμη μου ἡ λύση τοῦ χοριάμβου ἀποκλείεται. Δὲν ὑπάρχει παρόμοιο παράδειγμα στὸν ποιητὴ μας καὶ στοὺς ὁμοτέχνους του (τὸν Ἀνάσιο, κ.ἄ.). Ὁ Wilamowitz (Griech. Verskunst 235, 324 κέ.), ὅπου παραπέμπει ὁ Hunger, μιλεῖ γιὰ λυρικά ἰαμβικά μέτρα, ὄχι γιὰ τοὺς κατὰ στίχο ἰάμβους καὶ χωλιάμβους. Οἱ χωλιάμβοι τοῦ Ἰππώνακτα ὑπακούουν καὶ αὐτοὶ σὲ ὀρισμένους κανόνες· ὁ νόμος τοῦ Porson κρατιέται αὐστηρά, ἐκτὸς ἂν ὁ στίχος εἶναι ἰσχυρορρωγικός, ἔχει δηλαδὴ καλύψει τὸ τρίτο ἄλογο μὲ μακρὰ συλλαβή². Καὶ στὸ ἰαμ-

1. Πρβ. ἀπ. 155 M.

2. O. Masson, Les Fragments du poète Hipponax (1962) 24. "Ὅτι στὰ ἀποσπ. 27 καὶ 28 D. (=35 καὶ 23 M.) ἔχουμε πραγματικὰ δακτύλους (Masson

βικὸ τρίμετρο ἄλλωστε ἐπιτρέπεται ἀνάκλαση (—UU— ἀντὶ X—U—) μόνο στὸ πρῶτο μέτρο καὶ μόνο σὲ κύρια ὀνόματα καὶ μόνο στοὺς τραγικούς.

Νομίζω πὼς ἔξω ἀπὸ τὸ πρῶτο μέτρο, ὅπου ἡ χασμωδία δείχνει βλάβη σημαντική, τὰ δύο ἄλλα θὰ μπορούσαμε νὰ τὰ ἀναγνωρίσουμε ὡς νόμιμα :

† καὶ ἔπλεν † ὥσπερ κρεκύνδειλος ἐν λαύρῃ
X — U — — — U U — U — — —

Ἔχουμε δηλαδή τῆ σπάνια περίπτωση, τὸ δεύτερο βραχὺ νὰ μερίζεται. Στὸ ἀπ. 36 D. (=25 M.) τοῦ Ἰππώνακτα :

ἀπὸ σ' ὀλέσειεν Ἄρτεμις. — Σὲ δὲ κ' Ὀπόλλων

ἔχουμε ἀνάλυση τοῦ τρίτου ἄλογου. Στὸν Ἡρόνδα ὅμως (6, 55) :

τούτῳ Κυλαιθὶς ἢ μακαρίτις ἐχρῆτο

μερίζεται τὸ δεύτερο βραχὺ στοιχεῖο, ἀκριβῶς ὅπως στὸ νέο ἀπόσπασμα τοῦ Ἰππώνακτα¹.

Ὁ τύπος κρεκύνδειλος βεβαιώνεται ἀπὸ τὸ νέο παράθεμα². Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἡροδότου (2, 69) : *Καλέονται δὲ (στὴν Αἴγυπτο) οὐ κροκοδείλοι, ἀλλὰ χάμψαι κροκοδείλους δὲ Ἴωνες ὀνόμασαν, εἰκάζοντες αὐτῶν τὰ εἶδεα τοῖσι παρὰ σφίσι γινομένοισι κροκοδείλοισι τοῖσι ἐν τῆσι αἵμασιῆσι ἀποδείχτηκε σωστὴ ὕστερα ἀπὸ τὴν πιστοποίηση ὅτι ἡ λέξις ἔχει σωθῆ ὡς σήμερα στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου (μὲ τὸν τύπο σνοκορόδειλας κ.ἄ.) μὲ τὴ σημασία ἀκριβῶς τῆς σαύρας³.*

Ἄπ. 11 Η. Ἄπὸ τὶς Θρησσεσ τοῦ Αἰσχύλου :

Ἄπὸ τὴν τραγωδία Θρησσαι τοῦ Αἰσχύλου εἶχαν διασωθῆ, ἀπὸ τὴν ἔμμεση πάλι παράδοση, δύο τρεῖς μόνο λέξεις καὶ φράσεις⁴. Τώρα ὁ Ἡρωδιανὸς μᾶς χαρίζει ἕναν ὀλόκληρο στίχο :

τρόποι δ' ἀμεμφεῖς, φιλόμουσοι, φιλοσυμπόται.

Ἡ λ. φιλοσυμπότης ἦταν ἔως τώρα ἀμάρτυρη καὶ φαίνεται πλάσμα τοῦ Αἰσχύλου. Ὁ στίχος εἶναι παρμένος ἀπὸ χορικό. Ἄπὸ μετρικὴ ἀποψη θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ἔχουμε ἕνα χοριαμβικὸ

26) εἶναι πολὺ ἀμφίβολο. Γιά τὸ ἀπόσπ. 28 D. ὁ Wilamowitz, δ.π. 291 ὑποσ. 1, ὑποστηρίζει πὼς εἶναι ἀγιάτρευτα καταστραμμένο.

1. Πρβ. Wilamowitz δ.π. 291. P. Maas, Griechische Metrik § 115.

2. Μὲ τὸν τύπο αὐτὸν παραδίδει τὴ λέξι καὶ ὁ Εὐστάθιος, στὸ Λ 452 (855, 53) : *εἰ δὲ καὶ ὁ κρεκύνδειλος προπαροξυτόνως ἢ κροκύνδειλος δξυτόνως (μικρὸν αὐτὸς φασὶ ζωύφιον παρ' Ἰππώνακτι) τοιαύτην τινὰ ἐτυμολογίαν ἔχει, εἰδείεν ἂν οἱ παλαιοί.* Οἱ ἀμφιβολίες τοῦ Maas, δ.π. 177 ὑπ. 1, δὲν ἰσχύουν πιά.

3. Πρβ. Γ. Βλαχογιάννη, Νέα Ἑστία 32 (1942) 1183 κέ., 1234 κέ.

4. Ἄποσπ. 292-294 M. (83-85 N.²).

δίμετρο και έναν *dochmans* του τύπου *edite* (ή και έναν δόχμιος). Θα προτιμούσα όμως να δεχτούμε ένα *ιαμβο-χοριαμβικό* τετράμετρο με κολοβωμένο στο παράθεμα το τελευταίο μέτρο :

τρόποι δ' *ἀμεμφείς, φιλόμονσοι, φιλοσυμπόται* (U —)

(*ία. - χορ. - χορ. - ία.*). "Όμοιο τετράμετρο με *ἀκέραιο* *ιαμβο* στο τέλος και με *συνάφεια* *ἀνάμεσα* στους *χοριάμβους* (όπως στο νέο *ἀπόσπασμα*) έχουμε π.χ. στους Έπτ. Θ. 720 κέ. (*πέφρικα τὰν ὀλεσίουζον θεόν, οὐ θεοῖς ὁμοί-*)¹, με την *καταληκτική* του μορφή (*βακχ. ἀντι* *ιαμβ.*) στον Προμηθέα 129 κέ. (*θοαῖς ἀμίλλαις προσέβα τόνδε πάγον, πατρώας*).

Τὸ θέμα τῆς τραγωδίας ἦταν ἡ αὐτοκτονία τοῦ Αἴαντα². Ὁ τίτλος τῆς εἶχε δοθῆ, ὅπως συχνά, ἀπὸ τὸ χορό, ποὺ τὸν ἀποτελοῦσαν θρακιώτισσες αἰχμάλωτες. Ὑποθέτω πὼς τὸ παράθεμα τοῦ Ἡρωδιανοῦ εἶναι παρμένο ἀπὸ ἕνα χορικό, ὅπου οἱ γυναῖκες θυμόνταν μὲ πόθο τῆ χαμένη τους πατρίδα. Οἱ *ἀμεμφείς, φιλόμονσοι, φιλοσυμπόται* *τρόποι* πρέπει νὰ χαρακτηρίζουν τοὺς Θράκες. Γιὰ τῆ φιλομουσία τους ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε τῆ θρακικὴ καταγωγὴ τοῦ Ὀρφέα, τοῦ Μουσαίου, τοῦ Θάμυρη, ἀκόμη καὶ τοῦ Εὐμόλπου³. Καὶ τὸ φιλοσυμποτικὸ εἶναι ταιριαστὸς χαρακτηρισμὸς γιὰ τοὺς κατοίκους μιᾶς χώρας ποὺ τῆ θεωροῦσαν πατρίδα τοῦ Διονύσου⁴. Ὁ Ἡρόδοτος (4, 95) μιλεῖ γιὰ τοὺς «συμπότες» τοῦ Ζάμολξη· ὁ ἴδιος (4, 93) ἀναφέρει γιὰ τοὺς Γέτες πὼς ἦταν *Θρηϊκῶν ἀνδρογιότατοι καὶ δικαιοτάτοι* (πρβ. *τρόποι ἀμεμφείς* τοῦ Αἰσχύλου).

Ἄπ. 13-14 Η. Ἄπὸ τῆς *Λήμνιος* τοῦ **Αἰσχύλου** :

Ὁ Κατάλογος τῶν δραμάτων τοῦ Αἰσχύλου ἀναφέρει (36) μιὰ τραγωδίαν του μὲ τὸν τίτλο *Λήμνιοι* τίποτε ἄλλο δὲν μᾶς εἶχε παραδοθῆ ἀπὸ αὐτήν. Ὁ Ἡρωδιανὸς δίνει τώρα δύο παραθέματα, μὲ τὸν τίτλο ὅμως στὸν τύπο τοῦ θηλυκοῦ : *Λήμνιοι*. Καὶ ὁ Σοφοκλῆς εἶχε γράψει *Λήμνιος*⁵, μὲ θέμα τὴν ἀπόβαση τῶν Ἀργοναυτῶν στὴ Λῆμνο καὶ τοὺς

1. Ἡ *συνάφεια* συνεχίζεται ὡς τὸν στ. 725.

2. Πρῶτο δράμα τῆς τριλογίας ἦταν ἡ *Ὀπλων Κρίσις*, δεύτερο οἱ *Θρηῖσσαι*, τρίτο οἱ *Σαλαμίνοι*. Πρβ. W. Schmid, Griech. Literaturgeschichte I 2, 261 καὶ 331.

3. Πρβ. Στράβ. 10, 471 : *οἱ τ' ἐπιμεληθέντες τῆς ἀρχαίας μουσικῆς Θραῖκες λέγονται, Ὀρφεὺς τε καὶ Μουσαῖος καὶ Θάμυρις, καὶ τῶ Εὐμόλῳ τοῦνομι ἐνθένδε*.

4. Γιὰ τὴν ἀκρατοποσία τῶν Θρακῶν ἰδὲς Πλάτ. Νόμ. 637e (ὑπόδειξη Δ. Λυπουρλή).

5. Ἄπόσπ. 384-389 P. Πρβ. W. Schmid δ.π. I 2, 430 κέ.

γάμους των με τις γυναῖκες τοῦ νησιοῦ. Τώρα μποροῦμε, νομίζω, νὰ τὸ θεωροῦμε βέβαιο ὅτι καὶ τοῦ Αἰσχύλου ἡ ὁμώνυμη τραγωδία εἶχε τὸν ἴδιο μῦθο, μόνο ποὺ πραγματευόταν τὸ πρῶτο μέρος του, τὸ φόνο τῶν Λημνίων ἀπὸ τις γυναῖκες τους· γιατί γιὰ τὸν ἐρχομὸ τῶν Ἀργοναυτῶν μιλοῦσε τὸ δεῦτερο ἔργο τῆς τριλογίας, ἡ Ἵψιπύλη¹.

Τὸ πρῶτο νέο παράθεμα ἀναφέρεται στὴ λ. φαῦνος, ποὺ ὁ Αἰσχύλος τὴν δξυτονοῦσε. Τὸ δεῦτερο μᾶς δίνεται ἀπὸ τὸν Hunger με τὸν ἀκόλουθο τρόπο :

καὶ ὡς πάλαι τίνων ἀείζωος (U —).

Καὶ πάλι ὅμως ἡ ἀνεπίτρεπτη χασμωδία στὸ πρῶτο μέτρο δείχνει πὼς ἡ φθορὰ εἶναι μεγάλη. Ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ λόγος ἦταν γιὰ τὸν Προμηθεά — με ἐπιφύλαξη διατυπωμένη καὶ ἀπὸ τὸν ἐκδότῃ — φοβοῦμαι πὼς δὲν ἔχει πολλὰ στηρίγματα.

Ἰ. Απ. 15 Η. Ἰ. Ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο (ἡ τραγωδία ἄγνωστη) :

τὸ λαμπρὸν (— × —) † δοθερμοναθ † ἥλιον

θαλπόντα καὶ ἀναχέοντα βλαστημόν.

Ἰ. Ο δεῦτερος στίχος ἀποκατασταίνεται εὐκόλα, νομίζω :

θάλποντα κἀναχέοντα βλαστημόν (U —)

(με συνίζηση στὸ γ' μακρὸ). Γιὰ τὸν πρῶτο ὁ ἐκδότῃς προτείνει τὴ συμπλήρωση :

τὸ λαμπρὸν (ἄστρον, ἰ)διόθερμον ἥλιον.

Ἰ. Η συμπλήρωση εἶναι πολὺ ἐλκυστική, ἂν καὶ τὸ ἰδιόθερμος εἶναι ἀμάρτυρο· καὶ τὰ δύο τελευταῖα γράμματα τοῦ λήμματος δοθερμοναθ μένουν ἔτσι ἀνεξήγητα. Μήπως : -α θ' ἥλιον; Στὴν περίπτωσι ὅμως αὐτὴ οἱ φθορὲς τοῦ στίχου πρέπει νὰ εἶναι μεγαλύτερες, γιατί στοὺς τραγικούς τὸ β' καὶ τὸ γ' ἄλογο δὲν ἀναλύονται ἔξω ἀπὸ τὰ κύρια ὀνόματα.

Ἰ. Απ. 17 Η. Ἰ. Ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο τοῦ Σοφοκλή :

ἀλλ' οὐκ ἄτλας γὰρ βάσανος ἢ Λυδῆ λίθος.

(«denn ein widerstandsfähiger (nicht nachgiebiger) Prüfstein ist der lydische Stein»). Ἰ. Ἐχω τὴ γνώμη πὼς οὐκ ἄτλας δύσκολα μπορεῖ νὰ σημαίνει «ἀνυποχώρητος», «ὄχι ἐνδοτικός». Τὸ ἄτλας ὡς ἐπίθετο μαρτυρεῖται μόνο ἀπὸ τὸν Ἰ. Ησύχιο με διαφορετικὸ ἐρμῆνευμα (ἄτολμος, ἀπαθής). Ἰ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὸ κύριο ὄνομα Ἰ. Ἀτλας τὸ α ἔχει ἀθροιστική, ὄχι ἀρνητική σημασία· ὁ Τιτάνας εἶναι τλήμων, καθὼς κρατεῖ στοὺς ἄμους του τοὺς κίονες τοῦ οὐρανοῦ². Ἰ. Ἄν ἡ φθορὰ δὲν εἶναι μεγάλη

1. Ἰ. Απόσπ. 40 Μ.

2. Πρβ. Γ. Ν. Χ α τ ζ ι δ α κ ι, Ἰ. Ἀκαδημικά Ἰ. Ἀναγνώσματα 1 (1924) 399. Η. F r i s k, Griech. Etymologisches Wörterbuch, στὴ λ.

—καὶ δὲν φαίνεται νὰ εἶναι, γιατί ὁ στίχος εἶναι μετρικὰ ἄσφογος—, θὰ πρότεινα μὲ κάποιον δισταγμὸ τῆ διόρθωση ἀτλής, γλώσσα μαρτυρημένη ἀπὸ τὸν Ἑσυχίο πάλι : ἀταής· ἀγύμναστος (h.e. ἀτλής, impatiens, Latte): «ἡ λυδία λίθος δὲν εἶναι βάσανος ποῦ δὲν ἔχει ὡς τώρα δοκιμαστῆ». Τὸ ἐρμῆνευμα τοῦ Ἑσυχίου (ἀγύμναστος, μὲ τῆ σημασία τοῦ unpractised) ὀδηγεῖ, νομίζω, στὴ σημασία τοῦ «ἀδοκίμαστος».

20. Pap. Gen. inv. 271¹

Δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποῦ προτείνω συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις στὸν Κυνικὸ Πάπυρο τῆς Γενεύης². Παρουσιάζει ὅμως τόσα προβλήματα, ὥστε ἀξίζει νὰ γυρίζουμε κάθε τόσο σ' αὐτόν.

I 29 κέ. Γράφει : [Ἵ]μεῖς δὲ θ[αμβεῖσθε | γίνεσθ]αι (γενέσθ]αι Martin) ὄμβρο[υς, λοιμούς, | κεραυ]νούς . . . Πρβ. 32 κέ. [ἐγὼ δὲ προ]βλέπω [πῶς, πόθεν, | καὶ διὰ τί ταῦ]τα [γίγνεται].

I 52 - II 3. Νὰ διορθωθῆ ἡ στίξη: τεῖχος νῦν | [ἡμᾶς ἐνέκ]λεισεν εἰς σάρκας, | πειράζων πῶς ἀπ' αὐτοῦ [κατα]βάντες ζῶμεν ἀναβ[άντας] | ἀπαιτήσει λόγον. Πρβ. Μυθιστ. Μεγ. Ἀλεξ. Engelmann³ σ. 264, στ. 10 κέ.

II 11 κέ. [Τ]οῦθ' ὁ μεμένηκας, ἐν | ἐ[ρη]μίαι σαυτῶι ἐξήσας. Τὸ νόημα : μόνο τὸ διάστημα ποῦ ἔχεις μείνει στὴν ἐρημία τὸ ἐξήσας γιὰ τὸν ἑαυτό σου. Νὰ διαγραφῆ λοιπὸν τὸ κόμμα μετὰ τὸ μεμένηκας. Πρβ. Ψδ. Καλλισθ. 113 A 23 κέ. Μ.: τούτου (;), ὁ μεμένηκας ἐν ἐρημία, σεαυτὸν ἐκέδησας.

II 32 κέ. Συμπλήρωσε: οὐδέποτε λύω [ψυχὴν οὐδε]μί]αν. Πρβ. 7 κέ. (γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο): [Τί] | μιᾷ ψυχῆι γενόμενος λύ[εις] | ψυχὰς τοσαύτας;

II 43 κέ. Οὐδὲν δὲ ὠφε|[ληθ]εῖς, μετανοηθεῖς, Ἀλέξαν[δρο]ς ἠδέως ἤκουσε καὶ οὐκ ἐ|[θυμ]ώθη. Οἱ δύο μετοχές ὅμως οὔτε μεταξὺ τους συμβιβάζονται (ἢ μετάνοια ὠφελεῖ), οὔτε μὲ τὸ ἠδέως ἤκουσε. Τὸ σωστὸ εἶναι πῶς ὁ Δάνδαμης συνεχίζει τὸ λόγο του (33 κέ.): Ἀλλὰ καὶ ποι[ον ὄντα ὄφο]||μαί σε ἐν αἰθέρι (νὰ διαγραφῆ τὸ ἐρωτηματικὸ) καὶ τῶ[ν ἐμῶν] | ἀναμνήσω λόγων, ὅταν μη|κέτι σοι ἀκολουθῶσιν

1. Δημοσιεύτηκε στὸ Museum Helveticum 16 (1959) 77 κέ. ἀπὸ τὸν V i c t o r M a r t i n.

2. Πρβ. Museum Helveticum 17 (1960) 34 κέ. καὶ La Parola del Passato 16 (1961) 383 κέ.

3. Der Griechische Alexanderroman, Rezension Γ, Buch II. Beiträge zur Klassischen Philologie 12 (1963).

ἔπαι | μηδὲ δῶρα; Θρηνησεις ἀπολ[ω] | λῶτα βίον εἰς φόνους καὶ φόβου[ς]. | Τότε μοι ἐρεῖς, ὅταν ἄλλο μ[ηδὲν] | ἔχῃς ἢ μνήμας κα- [κῶν : «ἀγα»] | θὸς ἦσθα, Δάνδαμι, σύμβ[ουλος]. | οἶδα γὰρ τὰ ἐν θεοῖς τοὺς ἀνθ[ρώ] | πους μένοντα, οὐδὲν δὲ ὠφε|[λήσ]εις μετανοη- θείς (τότε ὁμως, ὅταν θὰ ἔχῃς πιά πεθάνει, δὲν θὰ ὠφελήσης σὲ τίποτε μὲ τῆ μετάνοιά σου). Μὲ τὸ Ἀλέξανδρος (στ. 44) ἀρχίζει καινούρια περίοδος¹.

IV 4 κέ. [Ἴνα τιμάσω τιμῶντα σο]φίαν, | δέχομαι τὸ ἔλαιον. Ὁ δωρικός τύπος εἶναι ἀπαράδεκτος. Ἡ θὰ χρειαστῆ λοιπὸν νὰ γράψουμε τιμήσω, ἢ, ἂν δώσουμε βαρύτητα στὴ γραφὴ τοῦ Ψδ. Καλλι- σθένης (115 A 19 M.) Ἴνα δέ σε μὴ ἀτιμάσω (=Engelmann, σ. 280, στ. 5), νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἔχουμε ἀπλογραφία, ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ συνηθι- σμένα λάθη στὴν ἀντιγραφὴ: Ἴνα (μὴ ἀ)τιμάσω . . .

IV 43 κέ. Εἶχα προτείνει (La Parola del Passato 16 [1961] 383) τὴ συμπλήρωση: [βούλεται] | γὰρ ἐαυτῶι ζῆν [ἕκαστος μακάρι]- | ος· μακάριος δὲ . . . Ἡ συμπλήρωση μπορεῖ τώρα νὰ στηριχτῆ μὲ χωρία παράλληλα. Πρβ. Μυθιστ. Μεγ. Ἀλεξ. Engelmann 272, 13 κέ. σεαντῶ γὰρ μᾶλλον ζῆσαι κρεῖττον ἢπερ ἄλλους κατακτείνειν, καὶ 274, 8 κέ. πότε βίον ἀμέριμνον κτήσῃ τὸν παρὰ θεοῦ σοι ἀπονεμηθέντα, Ἴνα καὶ σεαντῶ ζήσης . . . ;

VIII B 9 κέ. Γράφε :

διὰ ταῦτα κλαί[ε-

10 τε, τύ]πτεσθε, φρονέεσθε·

ὦν ἐγ[ώ] καταφρονῶ· τούτω[ν

θέλω] μηδὲν ἔχειν, ὡς οὐδ[ὲ] σὺ

τά ἐμ[ά] δύνασαι. Ἐχεις ὅσα μ[ό-

νον] λέγεις ἐκὼν μὴ ἔχειν

15 σά. Μέ]γα φρονεῖς· πάντα ρῖφο[ν] ἐπ[ὶ]

ἐρημ]ίαν βόσκου γυμνός.

9-10, 11 ἐγ[ώ], τούτω[ν, 15 μέ]γα, ρῖφο[ν] ἐπ[ὶ], 16 ἐρημ]ίαν suppl. Martin; cett. Kakridis.

Οἱ συμπληρώσεις τῶν στ. 11-12 (ἕως μηδὲν ἔχειν) νομίζω πῶς εἶναι βέβαιες. Πρβ. ὡς πρὸς τὴ σύνταξη : Ψδ. Καλλισθ. 112 A 10 M. (= Engelmann σ. 268, στ. 15 κέ.): μηδὲν ὡς πένης θέλε ἔχειν, ὡς πρὸς τὸ νόημα : Ψδ. Καλλισθ. 120 A 2 κέ. M. (=Engelmann σ. 294, στ. 23 κέ.):

1. Τώρα βλέπω πῶς καὶ στὸ Μυθιστ. τοῦ Μεγ. Ἀλεξ. (Engelmann σ. 274, στ. 26 κέ.) ἡ σχετικὴ φράση ἀνήκει στὸ τέλος τοῦ λόγου τοῦ Δάνδαμι : οὐδὲν δὲ ὠφελήθησῃ ὁ μέγας φανείς, ὁ νῦν τὸν κόσμον νικῆσαι θέλων, νενικημένος τότε.

οὐδενὸς τῶν ἐν ὑμῖν ἡμεῖς ἐπιθυμοῦμεν. Στὴ συνέχεια οἱ συμπληρώσεις εἶναι ἀρκετὰ ἀμφίβολες : (12 κέ.) ὡς οὐδ[ὲ σὺ | τὰ ἐμ]ὰ δύνασαι (scil-
 ἔχειν). Πρβ. Π 22 κέ.: οἶδα, οὐχ οὕτως εἰ | μακάριος, Μυθιστ. Μεγ.
 Ἄλεξ. Engelmann, σ. 266, στ. 19 κέ.: ἀλλὰ σὺ τόπον οὐκ ἔχεις ἐν
 τῇ ψυχῇ σου, ὥστε χωρῆσαι τὴν παρ' ἐμοῦ σοι διακονουμένην δωρεὰν
 παρὰ θεοῦ. — 13 κέ. Τὸ πιθανὸ νόημα : σὺ ἔχεις μόνο ὅσα λές ὅτι δὲν τὰ
 ἔχεις μὲ τὴ θέλησή σου δικὰ σου. Ὑπαινιγμὸς σ' αὐτὰ πού παραπονιέται
 ὁ Ἀλέξανδρος στὸν Δάνδαμι στὸ ΠΙ 2 κέ. καὶ στὸν Ψδ. Καλλιsth. 114
 Β 1 κέ. Μ.;

XI 18 κέ. [Ἰσ|χ]ύι οὐδ[ὲ λέοντες ὀπλίζον]|ται κα[τ' ἀλλή]λων,
 οὐ[δὲ ξίφη] | ἀναλ[α]μβάνο[υ]σιν ἱππ[οι]... Ἡ συμπλήρωση [ισ|χ]ύι
 εἶναι, νομίζω, ἀπαράδεκτη· γιατί ἀκριβῶς μὲ τὴ δύναμή τους μπο-
 ροῦν τὰ λιοντάρια νὰ ὀπλιστοῦν τὸ ἓνα ἀντικρὺ στὸ ἄλλο. Στὴ συνέχεια
 ἄλλωστε τονίζεται ὅτι τὰ ζῶα πολεμοῦν μεταξὺ τους μόνο μὲ τὰ φυ-
 σικά τους ὅπλα (πρβ. 23 κέ.: οὐδέ τι ἄ[λλο ἔχουσι] | μάχης ὄρ[γ]ανον,
 [ἀλλ' ἐκάστωι] | τὰ μέρη κ[αί] ὄπλ[α]· τοῖς μὲν ἰός, | τοῖς δὲ κέρα-
 τα κτλ. Στὴν πρώτη θέση τοῦ χωρίου μας πρέπει λοιπὸν νὰ κρῦβεται
 ἓνα ὄπλο πάλι, πού νὰ ἀντιστοιχῇ μὲ τὰ ξίφη τῶν ἀλόγων καὶ τοὺς
 θώρακες τῶν ἀετῶν. Γράφε : [ἴτ]η¹ οὐδ[ένες]² λέοντες ὀπλίζον|ται
 κα[τ' ἀλλή]λων. Ὅτι ὁ Κυνικός χρησιμοποίησε ἐδῶ μιὰ σπάνια λέξη
 φαίνεται ἴσως καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ κώδδ. (Epistologr. Gr. 285,10 H.)
 τὴν παραλείπουν.

XIII 50 κέ. οὐδὲν | ἔξω [ἐστίν], δοθέντος χωρίου. Γράφε : οὐδὲν |
 ἔξω[θεν τοῦ] δοθέντος χωρίου.

XIV 38 κέ. Εἶχα προτείνει ἄλλοτε³ νὰ γράψουμε : ἢ δ', εἰ μὴ
 ἐ|[βούλε]το, ἀπασαν δεκαετίαν ἤρ|[μωσ]το; (ἂν ἡ Πηνελόπη δὲν ᾔθελε,
 θὰ ἄφηνε δέκα χρόνια τοὺς μνηστῆρες νὰ τὴν τριγυρίζουν ὡς ὑποψήφια
 σύζυγο;). Ἀργότερα βρῆκα καὶ τὸ χωρίο πού χωρὶς ἀμφιβολία μιμεῖται
 ὁ Κυνικός : δῆλα γὰρ δὴ ὅτι, εἰ μὴ αὐταὶ ἐβούλοντο, οὐκ ἂν ἠρπάζοντο
 (Ἡρόδοτος 1, 4, γιὰ τὶς μυθικὲς γυναῖκες, πού τὶς εἶχαν ἀπαγάγει).

21. Τὸ Μυθιστόρημα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, Παραλλαγή Γ'

Στὴν ἔκδοση τοῦ Engelmann⁴, σ. 248, στ. 23 κέ., διαβάζουμε :

1. Λιγότερο πιθανό : [κόρ|θ]ηι, [λάβ|ρ]ηι.

2. Ἴδὲς La Parola del Passato 16 (1961) 384.

3. Museum Helveticum 17 (1960) 36.

4. Der Griechische Alexanderröman, Rezension Γ, Buch II, hrg. von
 H. Engelmann. Beiträge zur Klassischen Philologie 12 (1963).

οἱ δὲ Βραγμαῖνες Ἀλεξάνδρῳ ταῦτα λέγουσιν: «Ὁρεγόμενος σοφίας, Ἀλέξανδρε, ἦλθες πρὸς ἡμᾶς (ὅπερ πρῶτον ἀποδεχόμεθα Βραγμαῖνες) ὅτι ἐστὶν βασιλικώτερον ἐν τῷ βίῳ ἡμῶν;». Καὶ ὁ ἐκδότης στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα ἀναρωτιέται ἂν δὲν πρέπη νὰ γράψουμε: ὅτι (τί) ἐστὶ βασιλικώτερον; Νομίζω πὼς τὸ κείμενο δίνει νόημα, φτάνει μόνο νὰ διαγράψουμε τὸ ἐρωτηματικὸ στὸ τέλος: ὀρεγόμενος σοφίας ἦλθες πρὸς ἡμᾶς, ὅτι ἐστὶ βασιλικώτερον ἐν τῷ βίῳ ἡμῶν (πλάγια ἐρώτηση ἐξαρτημένη ἀπὸ τὸ ὀρεγόμενος σοφίας). Πρβ. τῆ συνέχεια: Τοῦτο γὰρ ἠθέλησας μαθεῖν, βασιλεῦ Ἀλέξανδρε.

22. Στὴν κουπαστή σου ἀποκοιμήθηκες

Στὴν κουπαστή σου ἀποκοιμήθηκες,
κάτω στὴν ἀμμουδιά τῆ βελουδένια
δεμένη ἢ βάρκα σου· μεσάνυχτα,
φεγγάρι μέρα· ὁ ὕπνος δίχως ἔννοια.

Πάρωρα . . . ξύπνησες, δὲν ξύπνησες
στὴ μέση τοῦ πελάου. . . τὰ εἶδες, δὲν τὰ εἶδες;
μονάχη τῆς ἢ βάρκα ἀρμένιζε
καὶ μέσα τρεῖς Νεράιδες, τρεῖς Νεράιδες·

ποὺ οἱ δνὸ τους τὰ κοντιὰ σου ἐλάμνανε
κι ἢ βάρκα σου πετοῦσε σὰ γεράκι,
κι ἢ πιὸ ὁμορφη στὴν πρύμνα ἐκάθονταν
νὰ κυβερνᾷ τοῦ τιμονιοῦ τὸ δοιάκι . . .

Γιὰ τὸ Ἰντερμέδιο αὐτὸ τοῦ Γρυπάρη γράφει ὁ Βαλέτας: «Ὀνειρο στὴ φεγγαρόλουστη ἀμμουδιά τοῦ βασανισμένου ἀνθρώπου τῆς θάλασσας, ποὺ τὸν πλακώνουν οἱ πόθοι γιὰ τ' ἀγοθὰ κι ἄφταστα τῆς ζωῆς (νεράιδες) καὶ τὸν τυραννοῦν στὸν ὕπνο του»¹.

Ἀφήνω σὲ ἄλλους νὰ κρίνουν ἂν πραγματικὰ αὐτὸ τὸ συμβολικὸ νόημα δίνει ὁ ποιητὴς στὶς Νεράιδες. Μιὰ φορὰ τὸ ποίημα πρέπει κατὰ τὴ γνώμη μου νὰ ἐνταχθῆ στὴ σειρά τῶν ἔργων τοῦ Γρυπάρη ποὺ ἐμπνέονται ἀπὸ λαϊκὲς παραδόσεις («Στὸν ψηλὸ τὸν πύργο στὸ γιαλό», «Ὁ Τρύφων καὶ ἡ Χρυσόφρυδη», «Ὁ Πραματευτής», «Σὰν παραμῦθι»).

Ἡ σχετικὴ μανιὰτικη παράδοση ἀναφέρει τὰ ἀκόλουθα²: Στὸ Λι-

1. Ι. Γρυπάρη Ἔπαντα, Τὰ πρωτότυπα μὲ τὰ μικρὰ μεταφράσματα, ἔκρινε Γ. Βαλέτας, Ἄθ. 1967, σ. 577.

2. Εὐαγγελίας Κ. Καπετανάκου, Λακωνικὰ Περίεργα, Ἄθ. 1895, σ. 43

μένι τὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας ἦταν τῶν Παναγιάνων· ἕνας ἀπὸ αὐτούς, ποὺ ἦταν ψαράς, μιὰ καλοκαιριάτικη νύχτα κοιμόταν μέσα στὴ βάρκα του· τὰ μεσάνυχτα ξυπνάει καὶ βλέπει τὴ βάρκα του νὰ ταξιδεύη στὰ ἀνοιχτὰ καὶ ἕνα σωρὸ Νεράιδες μέσα νὰ τραβοῦν κουπί. Φοβισμένους μήπως τὸν πνίξουν ἔμεινε ἀκίνητος, τάχα πῶς κοιμόταν. Ἡ βάρκα πετοῦσε σὰν ἀστραπή, ὥσπου σὲ λίγο ἄραξαν στὴν Ἀραπιά. Ἐκεῖ οἱ Νεράιδες φόρτωσαν χουρμάδες καὶ ξεκίνησαν πάλι. Ὅταν ἔφτασαν σ' ἕναν τόπο ἀγνωστον στὸν ψαρά, ἔβγαλαν τὸ φορτίο τους ἔξω. Στὸ γυρισμὸ μιὰ Νεράιδα πρότεινε νὰ ρίξουν τὸν κοιμισμένο ψαρά στὴ θάλασσα, οἱ ἄλλες ὅμως δὲν δέχτηκαν τὴν πρόταση. Ξαφνικὰ ὁ ψαράς βρέθηκε μὲ τὴ βάρκα του πίσω στὸ λιμάνι του· οἱ Νεράιδες εἶχαν ἐξαφανιστῆ. Ἐκεῖ ὁ ψαράς εὐχαρίστησε τὴν Παναγία ποὺ τὸν προστάτεψε, καθὼς ὅμως πῆρε νὰ ἀδειάζη τὰ νερά τῆς βάρκας, βρῆκε στὸν ἀπὸ ἕναν χουρμά. Ἀπὸ τὸ φόβο του πῶς οἱ Νεράιδες τὸν εἶχαν ἐπίτηδες ἀφήσει, γιὰ νὰ βάλουν τὸν θνητὸ σὲ δοκιμασία, καὶ ἐπειδὴ δὲν ἤθελε νὰ τὸν ρίξη στὴ θάλασσα, μήπως τὸν ξαναβρῆ μπροστὰ του καμιά μέρα ποὺ θὰ ψάρευε, τὸν πέταξε στὴν ἀκρογιαλιά. Ὁ χουρμάς ἔπιασε καὶ ἔτσι φύτρωσε δίπλα στὴ θάλασσα ἢ πελώρια φοινικιά ποὺ σώζεται καὶ σήμερα.

Ἀπὸ τὴν παράδοση αὕτη ὁ Γρυπάρης χρησιμοποίησε μόνον τὸ πρῶτο μέρος —τοὺς χουρμάδες τί νὰ τοὺς κάνη;— καὶ περιόρισε τὶς Νεράιδες σὲ τρεῖς. Ὅτι ὅμως ἡ ἔμπνευσή του ξεκίνησε ἀπὸ τὴ μυθολογικὴ ἱστορία δείχνουν οἱ φρ. *ξύπνησες, δὲν ξύπνησες — τὰ εἶδες, δὲν τὰ εἶδες;*, ποὺ μετασχηματίζει ποιητικὰ τὸ θέμα τοῦ πλαστοῦ ὕπνου τοῦ θνητοῦ· πολὺ περισσότερο ὅμως προδίνει ὁ ποιητὴς τὴν πηγὴ του μὲ τὸ νὰ τὴν ἀκολουθῆ καὶ φραστικά: *τὰ κουπιά σου ἐλάμνανε, κι ἡ βάρκα σου πετοῦσε σὰ γεράκι ~ ὥστόσο οἱ Νεράιδες ἐλάμνανε τὰ κουπιά καὶ ἡ βάρκα πετοῦσε σὰν ἀστραπή.*

Αὕτη ἢ κατὰ λέξη μίμηση προϋποθέτει πῶς ὁ Γρυπάρης χρησιμοποίησε τὰ ἴδια τὰ «Λακωνικὰ Περίεργα» τῆς Καπετανάκου¹.

23. Καὶ πάλι γιὰ τὴν Ἑορμὴν

Στὸν προηγούμενο τόμο τῶν Ἑλληνικῶν (20, 1967, 146 κέ.) ἀσχο-

κέ. (=Ν. Γ. Π ο λ ί τ ο υ, Παραδόσεις 1, σ. 487 κέ., ἀρ. 801). Μιὰ ἀνάλογη συμιακὴ παράδοση ἀναφέρει ὁ Πολίτης σ. 489, ἀρ. 802. Ἐπειδὴ ἡ ἀφήγηση τῆς Καπετανάκου εἶναι διεξοδική, τὴ δίνω ἐδῶ σὲ περίληψη.

1. Οἱ Παραδόσεις τοῦ Ν. Γ. Π ο λ ί τ ο υ ἐκδόθηκαν στὰ 1904, ἐνῶ ὁ Γρυπάρης ἐδημοσίεψε τὸ ποίημα στὰ 1899, (Τέχνη 1, 129), δὲν μπορεῖ λοιπὸν νὰ ἀντλήσει ἀπὸ ἐκεῖ.

ληθῆκαμε μετὴν μαρτυρία τοῦ Ἡσιόδου (ἀπ. 96, 56 κέ. Rz.³=H 56 κέ. Merk.=ἀπ. 204, 94 κέ. M. - W.) γιὰ τὴν Ἑρμιόνη, ποῦ ἡ Ἑλένη τὴν εἶχε γεννήσει ἀνέλπιστα. Μετὰ πολλή μου λύπη διαπίστωσα ἀργότερα πῶς εἶχα παραλείψει νὰ ἀναφερθῶ στὴν πολὺ ἀξιόλογη σχετικὴ μελέτη τοῦ Klaus Stiewe (Philologus 107 [1963] 1 κέ.).

Ὁ Stiewe, προχωρώντας περισσότερο ἀπὸ τὸν Merkelbach, ποῦ νοθεύει τὸν στ. 56 (*ἦ τέκεν Ἑρμιόνην καλλίσφωρ[ο]ν ἐν μεγάροισιν*), ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἐξάμετρος αὐτὸς ἔχει προστεθῆ ἀργότερα, γιὰ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸν γνήσιο Ἡσιόδειο στίχο, ποῦ εἶχε στὸ μεταξὺ ἐκπέσει καὶ πρέπει νὰ ἀναφερόταν στὴν ἀπαγωγή τῆς Ἑλένης, ὥστε νὰ ἀποτελέσῃ τὴ μετάβαση ἀπὸ τοὺς γάμους τῆς (ἕως τὸν στ. 55) στὸν Τρωικὸ πόλεμο, ποῦ πραγματεύονται οἱ ἐπόμενοι στίχοι (57β κέ.):

55 ἀλλ' ἄρα τὴν [=Ἑλένην] πρὶν γ' ἔσχεν ἀρητίφιλος Μενέλαος·
 <ἦ Πάριδι ξὺν ἔφενγε κακὸν Τρώεσσι φέρουσα>
 ἄελπτον· πάντες δὲ θεοὶ δίχα θυμὸν ἔθεντο
 ἐξ ἔριδος . . .

Ἡ συμπλήρωση γίνεται βέβαια *exempli gratia*, γιὰ τὸ νόημα τοῦ στίχου ὅμως ὁ Stiewe δὲν ἀμφιβάλλει. Λυποῦμαι ποῦ ἀπὸ λόγους ἀρχῆς δὲν μπορῶ νὰ συμφωνήσω. Ἄν ἡ παράδοση μᾶς εἶχε δώσει ἓνα στίχο, ὅπως ἢ περίπου ὅπως τὸν συνθέτει ὁ Stiewe, δὲν θὰ ὑπῆρχε φυσικὰ ζήτημα. Ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶναι πῶς στὸν πάπυρο μᾶς παραδίδεται ἓνας ἄλλος ἄσφογος ἐξάμετρος μετὰ διαφορετικὸ περιεχόμενο, καθὼς ἀναφέρεται στὴ γέννηση τῆς Ἑρμιόνης καὶ ὄχι στὴν ἀπαγωγή τῆς μητέρας τῆς. Ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ χωρίο ἔχει ὑποστῆ δύο διαδοχικὲς βλάβες —πρῶτα ἐκπτώση τοῦ γνήσιου στ. 56 καὶ ἀργότερα αὐθαίρετη συμπλήρωσή του ἀπὸ ἓναν μεταγενέστερο ραψωδῶ, ποῦ δὲν εἶχε καταλάβει ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα τί εἶχε πάνω κάτω γράψει ὁ Ἡσιόδος—, μοῦ φαίνεται πῶς περνάει τὰ ὅρια τοῦ πιθανοῦ. Ἡ λύση ποῦ πρότεινα στὸ προηγούμενο ἄρθρο σέβεται ἀπόλυτα τὸ κείμενο τοῦ παπύρου καὶ δὲν προσκρούει, πιστεύω, στὰ μυθολογικὰ δεδομένα. Ἐτσι δὲν θὰ ἤθελα νὰ ἀπομακρυνθῶ ἀπὸ αὐτή.

ΣΑΤΥΡΙΚΑ

1. Σοφ. Ἰχν. 166-169.

ΣΙΑΗΝΟΣ: Ἐγὼ πα[ρ]ῶν αὐτός σε προσβιβῶ λόγῳ
 κυνορτικὸν σύριγμα διακαλούμεν[ος].
 Ἄλλ' εἴ' [ἀ]φίστω τριζύγης οἴμου βάσιν,
 ἐγὼ δ' ἐν [ἔ]ργοις παρμένον σ' ἀπευθυνῶ.

Ἡ προσοχή τῶν μελετητῶν τοῦ κειμένου ἔχει συγκεντρωθῆ τόσο πολὺ στὸν προβληματικὸ στ. 168, ὥστε ἔχουν ἀγνοηθῆ οἱ δυσκολίες τοῦ ἀμέσως προηγούμενου, ποὺ δὲν δίνει νόημα στὴ θέση καὶ μετὰ τὴ μορφή ποὺ ἔχει.

Δυὸ λόγια γιὰ τὴ συγκεκριμένη σκηνὴ τοῦ ἔργου πρῶτα. Οἱ Σάτυροι τοῦ Χοροῦ μόλις ἔχουν ἀκούσει τὶς δριμύτατες παρατηρήσεις τοῦ πατέρα τους, ἐπειδὴ, ἀποσβολωμένοι ἀπὸ τὸν πρωτάκουστο ἦχο τῆς λύρας, ἔχουν σταματήσῃ τὴν ἀνίχνευσή τους. Αὐτὴ τὴ στιγμή προσπαθοῦν νὰ πείσουν τὸν Σιληνὸ νὰ μείνῃ κοντὰ τους, γιὰ νὰ ἐξακριβώσῃ πόσο δίκιο ἔχουν. Οἱ παραπάνω στίχοι εἶναι ἡ ἀπάντησή του.

Ἡ μεταφορικὴ χρῆση τοῦ προσβιβάζω (=πέιθω, παίρνω μετὰ τὸ μέρος μου) ἐξασφαλίζεται εὐτυχῶς ἀπὸ ἄλλα χωρία, ὅπου τὸ ρ. ἐμφανίζεται, κατὰ κανόνα, μετὰ ἀντικείμενο σὲ αἰτιατικὴ καὶ ἕναν τροπικὸ προσδιορισμό: ἐπίρρημα (πρβ. Ἄριστοφ. Ἰππ. 35), δοτικὴ (πρβ. Ξεν. Ἄπομν. 1, 2, 17, Λίσχ. Κατὰ Κτησ. 93) ἢ μετοχὴ (πρβ. Ἄριστοφ. Ὀρν. 426). Φυσικὰ στὸ παραπάνω χωρίο ἡ δοτικὴ λόγῳ ἰσοδυναμεῖ μετὰ τὴ μετοχὴ λέγων, ποὺ ὑπάρχει στὸ στίχο τῶν Ἀφάντων. Γι' αὐτὸ φαίνεται κάπως περίεργο ὅτι ἡ φράση συμπληρώνεται, στὸν στ. 167, μετὰ μιὰ τροπικὴ μετοχὴ (διακαλούμενος), ποὺ ὄχι μόνο δὲν διευκρινίζει τὴ δοτικὴ, γιὰ νὰ δικαιολογηθῆ ὁ πλεονασμός, ἀλλὰ συγκρούεται νοηματικὰ μετὰ τὸ λόγῳ, ὅσο μεταφορικὴ καὶ νὰ εἶναι ἡ χρῆση του.

Παρόλο ποὺ ἡ γραφή τοῦ παπύρου δίνει στὸν στ. 167 δύο ἄπαξ εἰρημένα (κυνορτικόν, διακαλούμενος), τὰ συμφραζόμενα διευκολύνουν τὴ σημασιολογικὴ προσπέλαση. Ὁ συνδυασμὸς κυνορτικὸν σύριγμα εἶναι ὅ,τι φυσικότερο μέσα στοὺς Ἀφάντες, ὅπου οἱ Σάτυροι, γιὰ νὰ ἐκτελέσουν τὸ ἀνίχνευτικὸ ἔργο τους, ἔχουν μεταμορφωθῆ σὲ κανονικὰ λαγωνικά: πρβ. τὶς ὁδηγίες γιὰ τὴ μέθοδο τῆς ἀνίχνευσης (στ. 87-91), ποὺ περιγράφουν συγκεκριμένες στάσεις σκυλιῶν σὲ κυνήγι, καὶ τὸ ρ. κυνηγέσω, ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Σιληνός (στ. 44), ὅταν ὑπόσχεται στὸν Ἀπόλλωνα τὴ βοήθειά του. Τὸ διακαλούμενος μόνο κατὰ προσέγγιση μπορεῖ νὰ κατανοηθῆ. Τὸ δια- μπορεῖ νὰ δηλώνῃ, ὅπως

προτείνει ο Pearson, διάρκεια ή εμφάνιση σε κανονικά διαστήματα. 'Όπωςδήποτε όλη ή έκφραση σημαίνει τη χρησιμοποίηση σφυρίγματος για να καθοδηγηθούν τὰ σκυλιά.

Πώς όμως αυτός ο στίχος να συμπληρώσει νοηματικά τον προηγούμενο; 'Ο Σιληνός θα πείσει τους Σατύρους σφυρίζοντας; 'Η φράση αυτή, επειδή όλοφάνερα περιγράφει ένα ρόλο έποπτείας, όπως τον υπόσχεται ο πατέρας των Σατύρων στον μεθεπόμενο στίχο, αποκτᾶ τὸ νόημά της μόνον ως συμπλήρωμα τοῦ ρ. ἀπευθυνῶ. Έτσι, ἡ μετάθεση τοῦ στ. 167 ὕστερα ἀπὸ τὸν στ. 169 φαίνεται ἀναπόφευκτη:

ἐγὼ δ' ἐν [ἐ]ργοῖς παρμένων σ' ἀπευθυνῶ
κνωροτικὸν σύριγμα διακαλούμενος.

Κάποια σημασία σ' αὐτὴ τὴν ἀναταραχὴ τῶν στίχων πρέπει νὰ εἶχε τὸ γεγονός ὅτι οἱ στ. 166 καὶ 169 ἀρχίζουν μὲ τὴ λέξη ἐγὼ.

Αὐτὴ ἡ ἀποκατάσταση, πέρα ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τοῦ συγκεκριμένου χωρίου, ἔχει κάποιες γενικότερες συνέπειες γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ρόλου τοῦ Σιληνοῦ μέσα στὸ σατυρικό δράμα. Τὸς παραπάνω στίχους ἀκολουθεῖ ἕνα ξέφρενο λυρικό κομμάτι, ὅπου οἱ Σάτυροι, κάτω ἀπὸ τὴν παρακολούθηση τοῦ πατέρα τους, προτρέποντας ὁ ἕνας τὸν ἄλλον καὶ κραυγάζοντας ἄλλοτε ἀπὸ ἀπογοήτευση καὶ ἄλλοτε ἀπὸ ἐνθουσιασμό, προχωροῦν στὴν ἀνίχνευσή τους. Αὐτὸ εἶναι τὸ δεύτερο σημεῖο τοῦ ἔργου μὲ τὸν Σιληνὸ νὰ μένει ἀμέτοχος σὲ μιὰ σκηνικὴ ἐκδήλωση καθαρὰ λυρικοῦ - βακχικοῦ τόνου. Σ' αὐτὸ πρέπει νὰ προστεθῆ τόσο ἡ σκηνὴ τῆς «πεζῆς» ἀνίχνευσης (στ. 96-117) ὅσο καὶ ὁ ἐκτενέστατος διάλογος τῶν Σατύρων μὲ τὴν Κυλλήνη, ποὺ γίνονται χωρὶς κἂν νὰ εἶναι παρῶν ὁ Σιληνός. Έτσι ὁ ρόλος του, στὸ τμῆμα τουλάχιστο τοῦ ἔργου ποὺ μᾶς σώζεται, εἶναι περιορισμένος καὶ ἐντελῶς ἄχρωμος.

Ἄν αὐτὸ τὸ δεδομένο ἐνισχυθῆ μὲ τὴν περίπτωσή τοῦ «Κύκλωπα», ὅπου καὶ πάλι ὁ Σιληνός μένει ἔξω ἀπὸ ὅλες τὶς λυρικές καὶ ὀρχηστικές ἐκδηλώσεις τῶν Σατύρων, καταλαβαίνουμε γιὰτί οἱ θεωρίες ἐκείνων ποὺ θέλουν νὰ τὸν ταυτίσουν μὲ τὸν κορυφαῖο τοῦ Χοροῦ πρέπει νὰ ἀντλήσουν ἀπὸ ἄλλοῦ ἐπιχειρήματα.

2. POxy. 2456 (XXVII, 1962)

Όταν δύο περίπου σύγχρονες πηγές δίνουν γιὰ ἕνα θέμα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος πληροφορίες ποὺ ἀλληλοσυγκρούονται, δὲν ἔχουμε δικαίωμα νὰ ἀποκλείσουμε τὴ μία ἀπὸ αὐτὲς μὲ μόνη τὴ δικαιολογία ὅτι ἤρθε στὸ φῶς πολὺ καθυστερημένα σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἄλλη. Οἱ ἀρχές τῆς ἀξιοπιστίας ἀπαιτοῦν ἰσχυρότερη βάση.

Ἐκτός ἀπὸ τὸν «Κύκλωπα», ἀποδίδονται στὸν Εὐριπίδη, ἀπὸ ἔμμεσες πηγές με τίτλους καὶ ἀποσπάσματα καὶ ἀπὸ δύο «Βίου» (τοῦ Θωμᾶ Μαγίστρου καὶ τοῦ Παλατινοῦ κώδικα 287) ἄλλα ἑπτὰ σατυρικά δράματα. Στὸν δεύτερο «Βίον» ἕμως δίνεται ἡ πληροφορία ὅτι ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ἀντιλέγεται. Ποιὸ ἀκριβῶς, δὲν ὀρίζεται. Ἐμμεσες νύξεις ὡστόσο περιορίζουν κάπως τὴν ἐκλογή: «Ὅλα τὰ ἀποσπάσματα τοῦ «Αὐτόλυκου» (282-284) παραδίνονται ὡς σατυρικά· αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ μιὰ μεταγενέστερη πηγὴ (Διομήδης, 490, 20), ποὺ μάλιστα περιλαμβάνει στὸν ἴδιο χαρακτηρισμὸ καὶ τὸν «Βούσιρη»· σατυρικά χαρακτηρίζονται καὶ τρία ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα τοῦ «Εὐρυσθέα» (363, 374, 380)· ἡ Ὑπόθεσις τοῦ Ἀριστοφάνη τοῦ Γραμματικοῦ, ποὺ προτάσσεται στὴ «Μήδεια», χαρακτηρίζει ὡς σατυρικὸ τὸ τέταρτο δράμα τῆς τετραλογίας τοῦ 431 π.Χ., τοὺς «Θεριστές»· γιὰ τὸν «Σκίρωνα» καὶ τὸν «Συλέα» δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολίες οὔτε οἱ ἔμμεσες πηγές οὔτε τὰ πρόσφατα παπυρικά εὐρήματα, ὅπως θὰ σημειωθῆ πιὸ κάτω. Ὅπως βλέπουμε, ἀπὸ τὸν παραπάνω πίνακα λείπει ὁ «Σίσυφος».

Ἀπὸ τὸν Αἰλιανὸ (170-235 μ.Χ.), συμπληρῆ ἀνεκδότων στὰ χρόνια τῆς δεύτερης σοφιστικῆς, ἔχουμε μιὰ μαρτυρία (Ποικ. Ἰστ. 2, 8) γιὰ τοὺς δραματικούς ἀγῶνες τοῦ 415 π.Χ., τῆ χρονιά δηλαδὴ ποὺ παραστάθηκε ἡ τραγικὴ τριλογία (Ἀλέξανδρος - Παλαμήδης - Τρωάδες) τοῦ Εὐριπίδη με τέταρτο δράμα τὸν «Σίσυφο». Ἀπορεῖ πῶς με τέτοια δράματα ἠττήθηκε ὁ Εὐριπίδης ἀπὸ τὸν Ξενοκλῆ, ἓναν λίγο πολὺ ἀφανῆ δραματικό. Ἐπειδὴ ὁ Αἰλιανὸς συνθίξει νὰ χρησιμοποιοῦν ἔμμεσες πηγές, δὲν μποροῦμε νὰ ξέρομε ποιά ἀπὸ τὰ δράματα τοῦ Εὐριπίδη ποὺ ἀναφέρει τὰ εἶχε ἄμεσα ὑπόψη του. Πάντως φαίνεται ἀπίθανο νὰ εἶχε στὴ διάθεσή του ἔργα με τὴν περίεργη τύχη τοῦ «Σισύφου», ποὺ ἀπὸ πολὺ νωρὶς εἶχε ἀρχίσει νὰ συγγέεται με τὴν ὁμώνυμη τραγωδία τοῦ Κριτία. Αὐτὴ ἡ λεπτομέρεια γεννάει τὸ ἐρώτημα μήπως ὁ χαρακτηρισμὸς «σατυρικός», ποὺ δίνει ὁ Αἰλιανὸς γιὰ τὸν «Σίσυφο», προέρχεται ἀπὸ ἀναλογία. Τὰ δύο μοναδικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο μᾶς ἔχουν παραδοθῆ δίχως νὰ χαρακτηρίζονται σατυρικά. Ἐξἄλλου ὁ Πλούταρχος καὶ ὁ Γαληνός, παραδίνοντας, ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Εὐριπίδη, τμήματα ἀπὸ μιὰ ῥήση, ποὺ ἴσως ἀνήκει στὸν «Σίσυφο» τοῦ Κριτία (ἀπ. 1), φαίνεται νὰ ἔχουν ὑπόψη τους τραγωδία καὶ ὄχι σατυρικὸ δράμα.

Ἦστερα ἀπὸ αὐτὰ δὲν εἶναι φρόνιμο νὰ ἀγνοήσουμε ἀσυζήτητα μιὰ δεύτερη, ἐντελῶς ἔμμεση αὐτῆ τῆ φορά, μαρτυρία ἀπὸ τὸ τμήμα ἐνὸς ἀλφαβητικοῦ καταλόγου τῶν δραμάτων τοῦ Εὐριπίδη, ποὺ σώζει ὁ ΡΟxy. 2456. Ἡ μορφή τῶν γραμμάτων πείθει τὸν ἐκδότῃ γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ παπύρου μέσα στὸν 2ο αἰῶνα μ. Χ. Ἐξἄλλου ὁ ἀντιγραφεὺς τοῦ κα-

ταλόγου μπορεί να διεκδικήσει κάποιο κύρος όχι μόνο επειδή στο τμήμα που μάς σώζεται (*Σκύριοι - Χρύσιππος*) δεν παραλείπει κανένα από τα γνωστά έργα του ποιητή, αλλά κυρίως επειδή μνημονεύει δύο δράματα με τον τίτλο «Φρίξος», συμφωνώντας έτσι και με τις ως τώρα πηγές, που έκαναν αντιδιαστολή σε πρώτο και δεύτερο «Φρίξο», και με ένα άλλο παπυρικό εύρημα (POxy. 2455, 14, 17), που περιέχει υποθέσεις από δύο τραγωδίες με τον ίδιο τίτλο.

Το περιεργό σ' αυτόν τον κατάλογο είναι ότι δίπλα στον τίτλο *Σίσυφος* δεν υπάρχει ο χαρακτηρισμός «σατυρικός», όπως συμβαίνει με τον «Συλέα» και τον «Σκίρωνα» άμέσως πιο πάνω. Η πληροφορία για το είδος των δύο αυτών δραμάτων επιβεβαιώνεται από σαφή ίχνη στα αποσπάσματα των υποθέσεων (POxy. 2455, άπ. 5 και 6-7), που μαρτυρούν τις δραστηριότητες και τις τύχες των Σατύρων. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι ακριβώς στο τέλος και των δύο υποθέσεων ανακαλύπτονται με βεβαιότητα ύπαινημοί για τη σωτηρία ή την απαλλαγή τους από κάποια συμφορά, ένα μοτίβο που αποτελούσε κοινόν τόπο για το σατυρικό δράμα του Σοφοκλή και του Εύριπίδη. Στο αντίστοιχο σημείο της υπόθεσης του «Σισύφου» (POxy. 2455 άπ. 5), παρόλο που η κατάσταση του παπύρου είναι άξιοθρήνητη, διακρίνουμε μόνο ίχνη της τιμωρίας κάποιου από τον Ήρακλή, που μνημονεύεται, κατά σύμπτωση, και στο μοναδικό ουσιαστικό απόσπασμα (673) του έργου. Ο ήρωας ήταν ο αγαπημένος όχι μόνο των σατυρικών δραμάτων αλλά και τραγωδιών που είχαν «κωμικότεραν την καταστροφήν», όπως ή «Αλκυστις», και μπορούσαν να συμπληρώσουν, ως υποκατάστατα, την τραγική τριλογία. Έχοντας υπόψη ότι οι τίτλοι των σατυρικών δραμάτων που μάς παραδίνονται με το όνομα του Εύριπίδη δεν συμπληρώνουν ούτε το $\frac{1}{3}$ των τραγικών τριλογιών του, αναρωτιόμαστε μήπως το πείραμα με τη διδασκαλία του 438 π.Χ. δεν ήταν ούτε το πρώτο ούτε το τελευταίο. Ο γραφέας του παπυρικού καταλόγου των έργων του ποιητή, σύγχρονος, αν όχι νεώτερος, του Αίλιανου, μάς επιτρέπει να προσθέσουμε ένα ερωτηματικό δίπλα στον *Σίσυφο*, που συμπλήρωνε την τραγική διδασκαλία του 415 π.Χ.

ΟΙ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΥ
ΓΙΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΡΙΓΚΙΠΙΣΣΑ
ΕΛΕΝΗ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΙΝΑ - BRANKOVIĆ
ΚΑΙ Η ΑΞΙΟΠΙΣΤΙΑ ΤΟΥΣ

Δύο νεώτεροι ιστορικοί, ο Σέρβος J. Radonić και η Ρωσίδα Z. V. Udalcova, σε μονογραφίες τους για τον βυζαντινό συγγραφέα Κριτόβουλο εξετάζουν τις ειδήσεις του που αναφέρονται στην ιστορία της Σερβίας¹. Τις σχετικές όμως μαρτυρίες του Κριτοβούλου για τη βυζαντινή πριγκίπισσα Έλενη Παλαιολογίνα, σύζυγο του Σέρβου δεσπότη Λαζάρου Μπράνκοβιτς (Lazar Branković)², ο Radonić και η Udalcova δεν τις θέτουν κάτω από αυστηρό ιστορικό έλεγχο και κυρίως δεν προσπαθοῦν να έρευνήσουν την αξιοπιστία τους συγκρίνοντάς τες με τις άλλες σύγχρονες πηγές, αυτό άκριβῶς που επιχειροῦμε να κάνουμε εμεῖς στη μικρή αὐτή εργασία.

Ὁ Κριτόβουλος μιλώντας για τὴν ἄλωση τῆς σερβικῆς πρωτεύουσας, τοῦ Σμεντέρεβου (Smederevo), ἀπὸ τοὺς Τούρκους (20 Ἰουνίου 1459), μᾶς ἀναφέρει ὅτι ὁ σουλτάνος Μεχμέτ Β΄ ἔδωσε τότε στὴ σύζυγο τοῦ δεσπότη Λαζάρου Μπράνκοβιτς Ἑλένη Παλαιολογίνα, ὡς ἀντάλλαγμα γιὰ τὸ Σμεντέρεβο, δύο μικρὲς πόλεις στὴ Δαλματία καὶ Βοσνία (Βόστρους). Ἀκόμη λέει ὅτι αὐτὴ, ἀφοῦ πῆρε μαζί της τὴν κόρη της καὶ ὅλη τὴν περιουσία της, πῆγε στὴ Βοσνία καὶ ἐκεῖ πάντρεψε τὴν κόρη της μὲ τὸν ἡγεμόνα τῆς χώρας αὐτῆς, δίνοντάς του ταυτόχρονα γιὰ προίκα καὶ τὶς δύο μικρὲς πόλεις, ποὺ τῆς εἶχε παραχωρήσει ὁ σουλτάνος³. Αὐτὲς εἶναι οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνει ὁ Κριτόβουλος. Ἄς δοῦμε ὅμως τί ἀναφέρουν καὶ οἱ ἄλλες πηγές.

Μὲ τὸν Κριτόβουλο, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴν παράδοση πόλεων ἀπὸ τὸν σουλτάνο στὴν Ἑλένη Παλαιολογίνα, συμφωνεῖ καὶ ἓνας ἄλλος βυζαντινὸς ιστορικός, ὁ Γεώργιος Σφραντζής. Ὁ Σφραντζής, μιλώντας γιὰ τὴν τύχη τῆς βυζαντινῆς αὐτῆς πριγκίπισσας κατὰ τὸ χρονο τῆς

1. J. Radonić, Kritovul, Vizantijski istorik XV veka (=Κριτόβουλος βυζαντινὸς ιστορικός τοῦ 15ου αἰώνα), Glas Srpske Akademije Nauke 138 (1930) 59-83. Z. V. Udalcova, Οἱ ειδήσεις τοῦ βυζαντινοῦ ιστορικοῦ Κριτοβούλου γιὰ τοὺς Νοτιοσλάβους καὶ τοὺς λοιποὺς λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς κατὰ τὸν 15ο αἰώνα (στὰ ρωσικά), Viz. Vremennik 4 (1951) 91-121.

2. Ἡ Ἑλένη, κόρη τοῦ δεσπότη Θωμᾶ Παλαιολόγου, παντρεύτηκε τὸν Σέρβο δεσπότη Λάζαρο Μπράνκοβιτς (1456-1458) στὶς 18 Δεκεμβρίου τοῦ 1446· βλ. M. Laskariš, Vizantiske princeze u srednjeevokovnoj Srbiji (=Οἱ βυζαντινὲς πριγκίπισσες στὴ μεσαιωνικὴ Σερβία), Βελιγράδι 1926, σ. 105.

3. Κριτόβουλος, ἔκδ. V. Grecu, σ. 217₂₁₋₂₅.

άλωσης του Σμεντέρεβου, αναφέρει και αυτός ότι ο σουλτάνος της παραχώρησε τότε ως αντάλλαγμα μερικές όχυρες πόλεις, που κατείχε ο ίδιος στη Βοσνία¹. Η μόνη διαφορά, όπως βλέπουμε, ανάμεσα στις δυο πηγές είναι ότι ή μιὰ μιλιᾶ συγκεκριμένα για «δυο» πόλεις, ἐνῶ ή ἄλλη ἀναφέρει ἀόριστα «μερικές». Η διαφορά ὅμως αὐτὴ νομίζουμε ὅτι δὲν εἶναι σημαντικὴ, γιατί τὸ γεγονός τῆς παραχώρησης τῶν πόλεων μένει ἀμετάβλητο.

Τὴν εἶδηση ἐπίσης τοῦ Κριτοβούλου ὅτι ή Έλενη Παλαιολογίνα πῆγε στὴ Βοσνία παίρνοντας μαζί της καὶ τὴν περιουσία της, τὴν ἐπιβεβαιώνει καὶ ἕνας ἄλλος βυζαντινὸς συγγραφέας, ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, πὺ ἀναφέρει καὶ αὐτὸς ὅτι ὁ Μεχμέτ Β΄ ἐπέτρεψε στὴ χήρα τοῦ Λαζάρου Μπράνκοβιτς νὰ φύγει ἀνενόχλητη ἀπὸ τὸ Σμεντέρεβο «μαζί μὲ ὅλο τὸν πλοῦτο της»².

Ὁ Κριτόβουλος λοιπὸν καὶ οἱ ἄλλοι βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ συμφωνοῦν ὡς πρὸς αὐτό, ὅτι δηλαδὴ ὁ σουλτάνος συμπεριφέρθηκε φιλικὰ καὶ γενναιόδωρα ἀπέναντι στὴν Έλενη Παλαιολογίνα κατὰ τὴν ἄλωση τοῦ Σμεντέρεβου, καὶ ἐδῶ ἐγκριταὶ ή σπουδαιότητα τῶν εἰδήσεων αὐτῶν. Οἱ συνθήκες δηλ. κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες ἔπεσε ή σερβικὴ πρωτεύουσα στὰ χέρια τῶν Τούρκων δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐξακριβωθῆ³ καὶ οἱ πληροφορίες πὺ μᾶς δίνουν οἱ παραπάνω βυζαντινὲς πηγές μποροῦν νὰ ρίξουν λίγο φῶς στὸ σκοτεινὸ αὐτὸ πρόβλημα. Για τὸ πῶς ὅμως κυριεύτηκε τὸ Σμεντέρεβο δὲν πρόκειται νὰ ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ.

Ὅπως εἶπαμε ἤδη, ὁ Κριτόβουλος ἀναφέρει ὅτι ή χήρα τοῦ Λαζάρου Μπράνκοβιτς, ἀφοῦ πῆγε στὴ Βοσνία, πάντρεψε ἐκεῖ τὴ θυγατέρα της μὲ τὸν ἡγεμόνα τῆς χώρας αὐτῆς. Η εἶδηση αὐτὴ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ διευκρίνιση καὶ πρῶτα πρῶτα: ποια ἦταν ή κόρη τῆς βυζαντινῆς αὐτῆς πριγκίπισσας, πὺ τὸ ὄνομά της δὲν τὸ γνωρίζει ὁ Κριτόβουλος; Πρόκειται για τὴν πιὸ μεγάλη στὴν ἡλικία ἀπὸ τίς θυγατέρες τοῦ Λαζάρου Μπράνκοβιτς καὶ τῆς Έλένης Παλαιολογίνας, πὺ ὀνομαζόταν Γελάτζα - Μαρία (Jelača - Marija)⁴. Αὐτὴ δὲν παντρεύτηκε τὸν ή γ ε-

1. Σφραντζῆς, *Chronicon Majus*, ἐκδ. Bonn, σ. 3871-2. *Chronicon Minus* ἐκδ. Migne, P.G. 156, 1065C.

2. Χαλκοκονδύλης, ἐκδ. E. Darkó, τ. 2 σ. 21715-17. Πρβ. καὶ τίς σχετικὲς εἰδήσεις τοῦ Χρονικοῦ περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων, ἐκδ. Γ. Ζώρα, 'Αθ. 1958, σ. 1035-6, τὸ ὁποῖο ἀκολουθεῖ πιστὰ τὴ διήγηση τοῦ Χαλκοκονδύλη.

3. J. Radonić, *Donado da Lezze i njegova Historia turchesca*, *Godišnjica N. Čupića* 32 (1913) 320 κέ. Laskaris, *Vizantiske princeze*, σ. 118.

4. Laskaris, *Vizantiske princeze*, σ. 116. K. Jireček, *Istorija Srba* (= 'Ιστορία τῶν Σέρβων), τ. 1, Βελιγράδι 1952, σ. 386 κέ.

μ ό ν α τῆς Βοσνίας, ὅπως ἐσφαλμένα ἀναφέρει ὁ βυζαντινὸς αὐτὸς ἱστορικός, ἀλλὰ τὸν Στέφανο Τομάσεβιτς (Stefan Tomašević), ποὺ ἦταν μόνον γιὸς τοῦ ἡγεμόνα τῆς χώρας αὐτῆς, τοῦ κράλη Tomaš¹. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, ὁ Κριτόβουλος, μὲ τὸ νὰ τοποθετῆ τὸ γάμο τῆς Γελάτζας - Μαρίας μὲ τὸν Στέφανο Τομάσεβιτς μετὰ τὴν πτώση τῆς σερβικῆς πρωτεύουσας, σφάλλει καὶ ἀπὸ χρονολογικὴ ἀποψη², γιατί σήμερα εἶναι ἐξακριβωμένο ὅτι ὁ γάμος αὐτὸς ἐγένετο τὴν 1η Ἀπριλίου τοῦ 1459³, δηλαδὴ ἀρκετοὺς μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση.

Ὁ παραπάνω βυζαντινὸς συγγραφέας, συνεχίζοντας τὴν ἀφήγησή του γιὰ τὴν τύχη τῆς Ἑλένης Παλαιολογίνας μετὰ τὴ μετοίκησή της στὴ Βοσνία, ἀναφέρει ὅτι ἡ πριγκίπισσα, ἀφοῦ παρέμεινε ἐκεῖ ἕνα χρονικὸ διάστημα, πῆγε κατόπιν στὴν Κέρκυρα κοντὰ στὴ μητέρα καὶ τοὺς ἀδελφούς της⁴. Ὁ μακαρίτης καθηγητὴς μου Μ. Λάσκαρις, ἀναφερόμενος στὸ γεγονός αὐτό, γράφει ὅτι ἡ εἶδηση αὐτῆ τοῦ Κριτοβούλου ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸν Γεώργιο Σφραντζή, ποὺ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἀργότερα, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1466, ἡ Ἑλένη Παλαιολογίνα ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Ἁγία Μαύρα (Λευκάδα) καὶ πῆγε στὴ Βενετία, γιὰ νὰ μηνύσῃ ἐκεῖνους ποὺ τῆς εἶχαν κλέψῃ τὸ χρυσάφι της στὴν Κέρκυρα⁵. Πράγματι, ὁ ἄριστος αὐτὸς γνώστης τῆς ἱστορίας τῶν βυζαντινο-σερβικῶν σχέσεων πολὺ εὐστοχα προέβη στὴν παρατήρηση αὐτῆ, γιατί ἡ κλοπὴ τοῦ χρυσαφιοῦ τῆς πριγκίπισσας στὴν Κέρκυρα σημαίνει ὅτι αὐτὴ κάποτε βρέθηκε στὸ νησί. Σφάλλει ὅμως ὁ Μ. Λάσκαρις ὅταν τοποθετῆ χρονολογικὰ τὸ γεγονός αὐτό στὰ 1466, γιατί τὸ Μεγάλον Χρονικὸ τοῦ Σφραντζῆ, στὸ ὁποῖο παραπέμπει, ἀναφέρει τὸ φθινόπωρο τοῦ ἔτους 6977, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ δικό μας 1468⁶. Τῆ χρονολογία αὐτῆ καὶ ὄχι τὸ 1466 πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὡς πρὸ σωστή, καὶ τοῦτο

1. Laskaris, Vizantiske princeze, σ. 116. Jireček, Istorija τ. 1, σ. 388. S. Čirković, Istorija srednjovekovne Bosanske države (= Ἱστορία τοῦ μεσαιωνικοῦ Βοσνιακοῦ κράτους), Βελιγράδι 1964, σ. 317.

2. Πρβ. καὶ Laskaris, Vizantiske princeze, σ. 119.

3. Lj. Stojanović, Stari srpski rodoslovi i letopisi (= Ἀρχαῖοι σερβικοὶ γενεαλογικοὶ πίνακες καὶ χρονικά), Sremski Karlovcı 1927, σ. 244, ἀριθ. 733. Πρβ. St. Novaković, Poslednji Brankovići u istoriji i u narodnom pevanju, 1456-1502 (= Οἱ τελευταῖοι Μπράνκοβιτς στὴν ἱστορία καὶ στὴ λαϊκὴ ποίηση, 1456-1502), Novi Sad 1886, σ. 40. Laskaris, Vizantiske princeze, σ. 118. Βλ. ἀκόμη καὶ Čirković, Istorija, σ. 318.

4. Κριτόβουλος, σ. 217²⁵-26.

5. Laskaris, Vizantiske princeze, σ. 119, 121.

6. Σφραντζῆς, Chron. Majus, σ. 446²³.

γιατί τὸ ἴδιο ἔτος ἀναφέρεται καὶ στὸ Μικρὸ Χρονικὸ¹, πού εἶναι πιὸ ἀξιόπιστο ἀπὸ τὸ Μεγάλου².

Ἄφου βεβαιωθήκαμε ὅτι ἡ Ἑλένη Παλαιολογίνα βρέθηκε κάποτε στὴν Κέρκυρα, τίθεται ὕστερα τὸ ἐρώτημα: Πότε ἐγινε ἡ ἐπίσκεψη αὐτῆ; Γνωρίζουμε σήμερα μὲ βεβαιότητα ὅτι ἡ μητέρα τῆς Ἑλένης Παλαιολογίνας πέθανε στὴν Κέρκυρα τὸν Αὐγούστο τοῦ 1462³. Τῆ χρονολογία αὐτῆ θὰ πρέπη, σύμφωνα μὲ ὅσα λέει ὁ Κριτόβουλος, νὰ τῆ δεχτοῦμε ὡς *terminum ante quem* γιὰ τὴν ἀφιξη τῆς πριγκίπισσας στὴν Κέρκυρα, καὶ τοῦτο γιατί ὁ βυζαντινὸς συγγραφέας, ὅταν μᾶς ἀναφέρει ὅτι αὐτῆ πῆγε στὸ νησὶ κοντὰ στὴ μητέρα της, ἐννοεῖ, ὅπως εἶναι φυσικὸ, ὅτι αὐτὸ συνέβη ὅταν ἡ μητέρα της ἀκόμη ζοῦσε. Ζωηρὲς ὅμως ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς αὐτὸ μᾶς προκαλεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς, πού εἶναι καλύτερα πληροφορημένος γιὰ τὴν τύχη τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας τοῦ κυρίου του Θωμᾶ Παλαιολόγου καὶ πού παρακολουθεῖ βῆμα πρὸς βῆμα τὴ ζωὴ τῆς Ἑλένης Παλαιολογίνας μετὰ τὴν ἄλωση τοῦ Σμεντέρεβου, ἀφιερώνοντάς της μάλιστα στὸ Χρονικὸ του διεξοδικὰ ἀφηγήσεις, δὲν ἀναφέρει τίποτε γιὰ ἐπίσκεψη ἢ παραμονὴ της στὴν Κέρκυρα πρὶν ἀπὸ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1462, παρόλο πού ὁ ἴδιος βρισκόταν τὸ χρόνο αὐτὸν ἐκεῖ⁴ καί, ὅπως εἶναι φυσικὸ, γνώριζε καλὰ τὰ γεγονότα. Ἐξάλλου, ὅπως μᾶς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ διαπιστώσουμε καὶ παραπάνω σχετικὰ μὲ τὸ γάμο τῆς Γελάτζας-Μαρίας, γενικὰ οἱ πληροφορίες τοῦ Κριτοβούλου δὲν εἶναι πάντοτε

1. Σφραντζῆς, Chron. Minus, στ. 1077 A.

2. Γιὰ τὴν ἀξιόπιστία τοῦ Μικροῦ Χρονικοῦ τοῦ Σφραντζῆ βλ. R. - J. L o e n e r t z, La date de la lettre Θ' de Manuel Paléologue et l'inauthenticité du «Chronicon Maius» de Georges Phrantzès, Échos d'Orient 39 (1940) 91 κέ., καὶ ἰδιαίτερα στοῦ ἴδιου, Autour du Chronicon Maius, attribué à Georges Phrantzès, Miscellanea G. Mercati, τ. 3 (1946) 273 κέ. Πρβ. καὶ G. O s t r o g o r s k y, Geschichte des byzantinischen Staates, Μόναχο 1963, σ. 386, σημ. 5.

3. Ὅλες οἱ πηγές μας συμφωνοῦν ὡς πρὸς τὸ μῆνα καὶ τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τῆς μητέρας τῆς Ἑλένης Παλαιολογίνας, διαφέρουν ὅμως ὡς πρὸς τὴν ἡμέρα. Ἐτσι δύο βραχέα χρονικά δίνουν ὡς ἡμερομηνία τοῦ θανάτου της τὴν 6η Αὐγούστου τοῦ 1462 (βλ. Σ π. Λ ά μ π ρ ο υ - Κ. Ἄ μ ά ν τ ο υ, Βραχέα Χρονικά, ἸΑΘ. 1932, ἀριθ. 9 στ. 83 καὶ ἀριθ. 29 στ. 75), τὸ Μεγάλου Χρονικὸ τοῦ Σφραντζῆ (σ. 13₁₀) τῆ 16η Αὐγούστου 1462 (ἓνα ἄλλο χειρόγραφο τοῦ ἰδίου Χρονικοῦ, σ. 413, τὴν 26η Αὐγούστου 1462), καὶ τὸ Μικρὸ Χρονικὸ (στ. 1072 D) τὴν 26η Αὐγούστου τοῦ ἰδίου ἔτους.

4. Βλ. Σφραντζῆ, Chron. Majus, σ. 408 κέ. Chron. Minus, στ. 1070 D κέ.

άσφαλεῖς ἀπὸ χρονολογικῆ ἀποψη. Ὁ Μ. Λάσκαρις ἐξέφρασε τὴν ἀποψη ὅτι ἡ πριγκίπισσα πρέπει νὰ βρέθηκε στὴν Κέρκυρα λίγο μετὰ τὸ 1463, ὅταν ταξίδευε ἀπὸ τὴ Ραγούζα γιὰ τὴν Ἁγία Μαύρα (Λευκάδα)¹. Σ' αὐτὸ μπορούμε νὰ προσθέσουμε ὅτι ἡ γεωγραφικὴ θέση τῆς Κέρκυρας, πού βρίσκεται ἐπάνω στὴ θαλάσσια ὁδὸ ἀπὸ τὴ Ραγούζα γιὰ τὴ Λευκάδα, καθιστᾷ τὴ γνώμη αὐτὴ πολὺ πιθανή.

Δυστυχῶς ὁ Κριτόβουλος δὲν μᾶς δίνει γιὰ τὴν Ἑλένη Παλαιολογίνα περισσότερες εἰδήσεις ἀπὸ ὅσες ἐξετάσαμε στὴ μικρὴ αὐτὴ ἐργασία. Ἄν ὅμως λάβουμε ὑπόψη πόσο πενιχρὸς εἶναι οἱ πηγὲς γιὰ τὴ ζωὴ τῆς βυζαντινῆς αὐτῆς πριγκίπισσας, νομίζουμε ὅτι καὶ αὐτὲς ἀκόμη οἱ λίγες εἰδήσεις τοῦ βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ ἀξίζει νὰ προσεχτοῦν.

Τελειώνοντας συνοψίζουμε τὰ σπουδαιότερα πορίσματά μας: ὅτι ἀπὸ τὶς εἰδήσεις τοῦ Κριτοβούλου, πού ἐπιβεβαιώνονται καὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους βυζαντινοὺς ἱστορικοὺς, μαθαίνουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ὁ σουλτάνος Μεχμέτ Β' κατὰ τὴν ἄλωση τοῦ Σμεντέρεβου συμπεριφέρθηκε φιλικὰ καὶ γενναϊόδωρα πρὸς τὴν Ἑλένη Παλαιολογίνα - Μπράνκοβιτς, πράγμα πού μπορεῖ νὰ ρίξῃ λίγο φῶς στὸ σκοτεινὸ ἀκόμη πρόβλημα τῶν συνθηκῶν κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ σερβικὴ πρωτεύουσα ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Τούρκων· ὅτι ὁ βυζαντινὸς αὐτὸς συγγραφέας γνωρίζει μερικὰ γιὰ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς αὐλὲς Σερβίας καὶ Βοσνίας, οἱ γνώσεις του ὅμως γιὰ τὰ γεγονότα, ἰδίως ἀπὸ χρονολογικὴ ἀποψη, δὲν εἶναι σαφεῖς καὶ ὀρθές· ὅτι ἀληθεύει ἡ πληροφορία τοῦ Κριτοβούλου ὅτι ἡ Ἑλένη Παλαιολογίνα βρέθηκε κάποτε στὴν Κέρκυρα καὶ ὅτι τὸ ταξίδι αὐτὸ πρέπει νὰ ἔγινε μετὰ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1462.

ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΠΑΠΑΔΡΙΑΝΟΣ

ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

1. Τετράδια

Ὁ παλαιογραφικὸς ὄρος «τετράδια» εἶναι δόκιμος καὶ ἀπὸ καιρὸ καθιερωμένος· σημαίνει τέσσερα μεγάλα φύλλα, τὸ ἓνα ἐπάνω στὸ ἄλλο, διπλωμένα στὴ μέση ἔτσι ὥστε ν' ἀποτελεῖται ἓνα τεῦχος ἀπὸ ὀχτὼ φύλλα (ἢ δεκαἕξι σελίδες)— ὅσο καὶ ἓνα σημερινὸ τυπογραφικὸ φύλλο.

1. Laskaris, *Vizantiske princeze*, σ. 121.

Καμιά φορά τὰ φύλλα πού διπλώνονται εἶναι τρία, καὶ τότε ἔχουμε «τρισσόν» ἢ τριάδιο (6 φύλλα) ἢ μόνο δύο («δισσόν»), 4 φύλλα) ἢ καὶ πέντε («πεντάδιον») κ.ο.κ.¹.

Ἐπομένως τελευταῖα παρατηρῶ σὲ καταλόγους ἢ σὲ περιγραφές χειρογράφων ὅτι τὸ τεῦχος τῶν ὀχτῶ φύλλων δὲν ὀνομάζεται «τετράδιον» ἀλλὰ «ὀκτάδιον», ἔτσι πού νὰ δημιουργῆται σύγχυση· «ὀκτάδιον», σύμφωνα μὲ τὴν καθιερωμένη ὀρολογία, θὰ ἐσήμαινε τεῦχος τῶν 16 φύλλων (πράγμα πού δὲν εἶναι ἀσυνήθιστο, ἰδίως σὲ χφφ μεταγενέστερα, τοῦ 18ου αἰῶνα), εἶναι ὅμως φανερό ὅτι οἱ συντάκτες ἐννοοῦν κανονικὰ «τετράδια».

Ἐνα ἄλλο πάλι, ἀντίστροφο σφάλμα εἶναι νὰ γίνεται λόγος γιὰ «τετράδια», ἀλλὰ ὁ συγγραφέας νὰ θεωρῇ πὼς πρόκειται γιὰ τεύχη τῶν τεσσάρων μόνο φύλλων. Ἐτσι, σὲ πρόσφατο δημοσίευμα² γίνεται ὀλόκληρος ἐσφαλμένος ὑπολογισμὸς τῆς ἐκτάσεως ἑνὸς κώδικος, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ὁ συγγρ. ὑπολογίζει τὰ τετράδια ὡς τεύχη τῶν 4 καὶ ὄχι τῶν 8 φύλλων. Πρόκειται γιὰ τὸν κώδ. Σεραγίου 37, πού περιέχει τὴ χρονογραφία τοῦ «Λογοθέτη» (Λέων Γραμματικὸς στὴν ἔκδοση Βόννης), καὶ τοῦ ὁποίου ὁ συγγρ. βρῆκε τρία φύλλα ἀνάμεσα στὰ κατάλοιπα Μυστακίδη, πού βρίσκονται σήμερα κατατεθειμένα στὴν Ἑταιρεία Βυζαντινῶν Σπουδῶν. Τὰ δύο πρῶτα ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ φύλλα εἶναι συνεχόμενα³, καὶ τὸ πρῶτο φέρει στὴν κάτω ὠα στὴ μέση τὴν ἐνδειξη τοῦ τετραδίου: κα' (βλ. καὶ φωτογραφία στὸν πίν. ΚΑ'). Ὁ κώδικας ἔχει περιγραφῆ στοὺς παλαιότερους καταλόγους τοῦ Σεραγίου (Ebersolt, Deissmann) ὡς ἀκέφαλος καὶ κολοβός, μὲ φύλλα 146. Ὁ συγγρ. ἐπιχειρεῖ νὰ τοποθετήσῃ τὰ νέα φύλλα μέσα στὸ σῶμα τοῦ κώδικα, ἐπειδὴ ὅμως δὲν τὸν ξέρεي ἀπὸ αὐτοψία, προβαίνει σὲ διάφορα συμπεράσματα μὲ βάση τὸ περιεχόμενο τῶν φύλλων (σελ. 268). Γιὰ τὰ δύο συνεχόμενα φύλλα (φφ. 1-2) συμπεραίνει ὅτι «ἀνῆκον εἰς τὸ τετράδιον τὸ

1. Βλ. κυρίως Ἐ δ. Θόμψωνος - Σπ. Π. Λάμπρου, Ἑγχειρίδιον ἑλλην. καὶ λατίν. παλαιογραφίας, Ἀθ. 1903, σελ. 119-122. Πρβ. καὶ τὸν δικό μου Ὅδηγὸν καταλόγου χειρογράφων, Ἀθ. 1961, σελ. 11-12. Ὁ ὅρος εἶναι παλαιός, ἤδη σὲ πάπυρο τοῦ Ὁξυρρύγχου τοῦ 4.-5. αἰ. μ. Χ. (L-S-J). Ὁ ἀντίστοιχος λατινικός εἶναι quaternio.

2. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Φύλλα χειρογράφου τῆς Χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτου, ΕΕΒΣ 35 (1966) 259-278 (κυκλοφόρησε στὸ τέλος τοῦ 1967).

3. Ὁ συγγρ. σελ. 268 παρατηρεῖ ὅτι «εἶναι κεχωρισμένα ἀλλήλων, καὶ πῖθ' ἀνώτατα δὲν ἀπέτελουν δισσόν, ἀλλ' ἦσαν ἀντιστοίχως τὸ πρῶτον καὶ τὸ δεύτερον φύλλον τοῦ 21ου τετραδίου» — νομίζοντας καὶ πάλι ὅτι ἓνα «δισσόν» δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ 4 ἀλλὰ ἀπὸ 2 φύλλα.

ἀμέσως προηγούμενον τοῦ νῦν τελευταίου σωζομένου τετραδίου τοῦ κώδικος», ἐνῶ γιὰ τὸ τρίτο φύλλο πιστεύει ὅτι ἀνάμεσα σ' αὐτὸ καὶ στὸ τελευταῖο τοῦ κώδικα (τὸ φ. 146) [μᾶλλον ἀντίστροφα—βλ. παρακάτω] «ἐξέπεσε μέγας ἀριθμὸς φύλλων», ἢ ὅτι ταράχτηκε ἡ σειρά τῶν τετραδίων τοῦ κώδικα· καὶ σ' αὐτὸ τὸν ὀδηγεῖ καὶ «τὸ ὑποστηρικθὲν ἀνωτέρω¹ ὅτι τὸ φερόμενον ὡς τελευταῖον φύλλον τοῦ κώδικος (f. 146) πιθανώτατα ἀνήκει εἰς τὸ 22ον τετράδιον. Ἄλλὰ $22 \times 4 = 88$ καὶ τὰ σωζόμενα 146 φύλλα ἀπαρτίζουν $36 \frac{1}{2}$ τετράδια (146 : 4)».

Αὐτοὶ εἶναι οἱ λανθασμένοι ὑπολογισμοί. Ἄν ὑπολογίσουμε σωστά τὰ τετράδια ὡς τεύχη τῶν 8 φύλλων (καὶ ὄχι τῶν 4), τότε οἱ ὑπολογισμοὶ μᾶς ὀδηγοῦν σὲ ἀκριβέστερα συμπεράσματα. Ἔχουμε ἄλλωστε καὶ ἓνα πρόσθετο ὑποβοηθητικὸ στοιχεῖο: τὴ φωτογραφία τοῦ πίν. ΚΑ', ποὺ μᾶς δείχνει τὴν ἑκτασὴ τοῦ περιεχομένου σ' ἓνα φύλλο (ἢ σὲ μὴ σελίδα): Ἔτσι, οἱ 22 στίχοι τοῦ κειμένου τοῦ φ. 1^r τῆς φωτογραφίας ἀντιστοιχοῦν σὲ 20 πάνω κάτω στίχους τῆς ἐκδόσεως Βόννης· καὶ τοῦτο ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀντιβολὴ τῶν φύλλων τοῦ κώδ. μετὰ τὴν ἑκδοσὴ, ποὺ κάνει ὁ συγγρ. στίς σελ. 269 κ.ε.: τὰ φφ. 1^r - 2^v (4 σελίδες) ἀντιστοιχοῦν στίς σελ. 240₁₆ - 244₈ Βόνν. (Οἱ στίχοι εἶναι 81, ἀντιστοιχοῦν δηλ. ἀκριβῶς 20 στίχοι Βόνν. σὲ κάθε σελίδα χφ).

Αὐτὰ γιὰ τὰ φφ. 1-2. Τὸ φ. 3 περιλαμβάνει τὸ κείμενο σελ. 273₉ - 274₁₇ Βόνν. (βασιλεία Λέοντος Σ'), πρέπει ἐπομένως νὰ τοποθετηθῇ μετὰ τὸ τελευταῖο φύλλο τοῦ κώδικα (φ. 146), τὸ ὁποῖο περιέχει τὰ γεγονότα τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ Γ' καὶ τελειώνει στίς λέξεις καὶ ἀπογνοὺς ἐκαθ[έστη: σελ. 251₁ Βόνν.² Σύμφωνα μετὰ τὸν ὑπολογισμὸ τῶν στίχων ποὺ ἐκάμαμε, τὸ φ. 146 πρέπει νὰ περιλαμβάνη περίπου τὸ κείμενο 249₈ - 251₁ Βόνν. (40 στ.), καὶ θὰ μεσολαβοῦν τρία φύλλα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ φ. 2 Μυστακίδη, φύλλα ποὺ θὰ περιέχουν τὸ κείμενο 244₉ - 249₅ Βόνν. (112 στ.)³· εἶναι δηλ. τὸ φ. 146 τὸ 6ο φύλλο τοῦ κα' τετραδίου. Ἄν δὲν ἔχη διαταραχθῇ ἡ σειρά τῶν τελευταίων φύλλων, τότε θὰ ἔχουμε ἓνα ἀρκετὰ μεγάλο χάσμα ἀνάμεσα στὸ τελευταῖο αὐτὸ φ. 146 καὶ στὸ φ. 3 Μυστακίδη, χάσμα ποὺ θὰ περιλαμβάνη τὸ κείμενο 251₂ - 273₈, δηλ. 500 στίχους στὴν ἑκδοσὴ Βόννης—ποὺ ἀντιστοιχοῦν ἀκριβῶς σὲ $12 \frac{1}{2}$ φύλλα τοῦ χειρογράφου. Ἄν λάβουμε

1. Ἡ ἔκφραση δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἀκριβής.

2. Παναγιωτάκης σελ. 268.

3. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι τὰ φύλλα αὐτὰ θὰ ὑπάρχουν στὸν κώδικα, καὶ θὰ εἶναι τὰ φφ. 143-145.

ὕποψη ὅτι τὸ φ. 3 Μυστακίδη εἶναι ἀραιότερα γραμμένο (τὸ κείμενο ποῦ περιέχει ἀντιστοιχεῖ σὲ 30 μόνο στίχους Βόνν.)¹ καὶ ὅτι πιθανὸν καὶ τὰ προηγούμενα φύλλα νὰ ἦταν ἐπίσης γραμμένα ἀραιότερα, ἔχουμε 13 (ἢ καὶ 14 ἴσως) φύλλα ποῦ μεσολαβοῦν· καὶ τότε τὸ φ. 3 Μυστακίδη εἶναι τὸ 4ο (ἢ τὸ 5ο) τοῦ κγ' τετραδίου. Δηλαδή, γιὰ νὰ γίνη τὸ πράγμα πιὸ εὐσύνοπτο:

τετρ. κα'	φ. 1-2	=	Μυστακ. φφ. 1-2	=	Βόνν. 240 ₁₈ -244 ₈
	φ. 3-5	=	ἴσως φφ. 143-145 τοῦ κώδ.	=	» 244 ₉ -249 ₈
	φ. 6	=	φ. 146 κώδ.	=	» (249 ₈)-251 ₁
	φ. 7-8	}	χάσμα 13-14 φφ.	=	» 251 ₂ -273 ₈
τετρ. κβ'	φ. 1-8				
τετρ. κγ'	φ. 1-3 (ἢ 4)	}	Μυστακ. φ. 3	=	» 273 ₉ -274 ₁₇
	φ. 4 (ἢ 5)				

Τὸ χφ δὲν εἶναι μόνο κολοβό, ἀλλὰ καὶ ἀκέφαλο. Πόσα φύλλα λείπουν ἀπὸ τὴν ἀρχή; «Ἐλάχιστα» κατὰ τὸν κ. Παναγιωτάκη (σελ. 268). Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ προσδιοριστῇ ἀκριβέστερα. Τὸ χφ ἀρχίζει ἀκέφ. *πάλιν ἐν τῇ δευτέρῃ ἡμέρᾳ* = σελ. 2₄ ἐκδ. Tafel², ἀμέσως μετὰ τὴν ἀρχή· λείπουν μόνο 24 στίχοι, ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιαναν περισσότερο ἀπὸ ἓνα φύλλο τοῦ χφ. Ἀπὸ τὴν ἀρχή τοῦ χφ ἔχει ἐκπέσει λοιπὸν μόνο ἓνα φύλλο.

Στὸ τέλος ἓνα ζήτημα ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας. Τὰ τρία αὐτὰ χάρβαλα φύλλα, ὅπως καὶ τ' ἄλλα ποῦ εἶτε περιγράφει ὁ κ. Παναγιωτάκης ἢ θὰ κάμη γι' αὐτὰ λόγῳ ἄλλος φιλόλογος (σελ. 261-2), προέρχονται ἀπὸ κώδικες κατατεθειμένους σὲ ἐπίσημο κρατικὸ Μουσεῖο καὶ βρέθηκαν στὰ κατάλοιπα ἐπιστήμονα ποῦ διετέλεσε ὑπάλληλος τοῦ Μουσεῖου αὐτοῦ. Τίποτα δὲν δικαιολογεῖ τὴν παράταση τῆς ἀνωμαλίας αὐτῆς. Τὰ σπαράγματα πρέπει νὰ ἐπιστραφοῦν στὸ Μουσεῖο τοῦ Τοπκαποῦ στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀπ' ὅπου ἀφαιρέθηκαν, καὶ νὰ τοποθετηθοῦν καὶ νὰ συμπληρώσουν τοὺς κολοβωμένους κώδικες. Ἡ πράξις αὐτῆ, ὑπαγορευμένη ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ δεοντολογία (ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ διεθνή νόμιμα), θὰ εἶναι καὶ μιὰ πράξις καλῆς θελήσεως.

1. Πρβ. καὶ τὴν παρατήρησι Παναγιωτ. 267: «εἰς 20-23 στ. κατὰ σελίδα». Ἡ φωτογραφία τοῦ φ. 1^α δείχνει 22 στίχους.

2. Ὁ «Λέων Γραμματικὸς» στὴ Βόννη εἶναι ἀκέφαλος· συμπληρώνεται ἀπὸ τὸν Θεοδόσιο Μελιτηνό, ἐκδ. Tafel, Μόναχο 1859 (Παναγιωτ. 264).

2. Μετατοπίσεις χειρογράφων

α) Χειρόγραφα Κεφαλληνίας στον Πειραιά.

Πρέπει να χρωστούμε χάρη στον κ. Ν. Λιβαδάρα για την περιγραφή που μᾶς ἔδωσε μιᾶς ἄρκετὰ ἐνδιαφέρουσας συλλογῆς χειρογράφων, που εἶχε μείνει τελείως ἄγνωστη στοὺς εἰδικούς, μολονότι βρίσκεται δυὸ βήματα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, στὴ Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Πειραιῶς¹. Πῶς ἐσχηματίστηκε ἡ συλλογὴ καὶ πῶς περιῆλθε στὴ Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Πειραιῶς δὲν εἶναι γνωστό· ὁ κ. Λιβαδάρας μᾶς δίνει τὴν πληροφορία πῶς τοὺς κώδικες ἡ Βιβλιοθήκη τοὺς «ἐπρομηθεύθη κατὰ καιροὺς δι' ἀγορῶν». Ὡστόσο γιὰ πέντε ἀπὸ τοὺς κώδικες αὐτοὺς μπορεῖ νὰ πιστοποιηθῆ ἡ προέλευση. Γι' αὐτοὺς θὰ κάμω λόγο στὸ σύντομο αὐτὸ σημείωμα².

Πρόκειται γιὰ τοὺς κώδ. ἀρ. 6, 8, 11, 12 καὶ 13. Ὁ κ. Λιβαδάρας δὲν ἐσημείωσε ὅτι στοὺς κώδικες αὐτοὺς ὑπῆρχε κολλημένο (συνήθως στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πρόσθιας πινακίδας τῆς σταχώσεως) ἓνα χαρτί, σὲ ροζ ἀπόχρωση τὶς περισσότερες φορές, μὲ τὴν ἀναγραφή τοῦ περιεχομένου, κάποιον ἀριθμὸ, καὶ τὴν ὑπογραφή (ἢ τὴν ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος) τοῦ Χαραλάμπους Τσιμαράτου Γενναῖα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν πιστοποιεῖται ὅτι οἱ κώδικες προέρχονται ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴ συλλογὴ χειρογράφων τοῦ λογίου αὐτοῦ Κεφαλλονίτη, ἡ ὁποία βρισκόταν παλαιότερα στὴν Ἁγία Θέκλα τῆς Πάλης. Τὰ χφφ τῆς συλλογῆς τὰ εἶχε περιγράψει παλαιότερα ὁ Othon Riemann³. Τί ἀπέγινε ἡ συλλογὴ δὲν

1. Ν. Α. Λιβαδάρα, Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Πειραιῶς, ΔΙΕΕ 11 (1956) 202-213 (RR 699). Ἡ συλλογὴ ἀπαρτίζεται ἀπὸ 14 κώδικες, 16.-19. αἰ.

2. Τοὺς κώδικες τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Πειραιῶς ἐμελέτησα τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1968· τὸ προσωπικὸ τῆς Βιβλιοθήκης καὶ ἰδιαιτέρως ὁ διευθυντὴς κ. Ἰω. Φωκιανὸς μὲ διευκόλυναν μὲ συγκινητικὴ προθυμία στὴ μελέτη μου. Τοὺς εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ θερμά. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν φιλόλογο καθηγητὴ κ. Χρῆστο Συμεώνογλου, πού μοῦ μετέφρασε τὸ τουρκικὸ σημείωμα στὸ τέλος τοῦ ἀρ. 2.

3. Recherches archéologiques sur les îles ioniennes, II Céphalonie, Παρίσι 1879 (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 12), σελ. 68-70. —Τὴν περιγραφή τοῦ Riemann μοῦ τὴν εἶχε ὑποδείξει παλαιότερα ὁ φίλος κ. Γ. Γ. Ἀλισανδράτος· εἶναι περίεργο πῶς διέφυγε τὴν προσοχὴ τοῦ τόσο ἐνημερωμένου abbé M. Richard, καὶ δὲν περιέχεται στὸ πολύτιμο Répertoire του, ὅπου ἀναφέρει μὲν τὴ συλλογὴ, ἀλλὰ παραπέμπει γι' αὐτὴν μόνο σὲ δημοσιεύματα τοῦ Τσιτσέλη καὶ τοῦ Τζέτζη (οἱ ὅποιοι μνημονεύουν μόνο 2-4 χφφ). Ὁ Riemann (σελ. 67) περιγράφει καὶ ἓνα χφ (Διογένης Λαέρτιος κ.ἄ., 15. ἢ 16. αἰ. [;], στὸ τέλος ἢ ὑπογραφή [τοῦ βιβλιογράφου;] Δημήτριος Ἑλληνας Λακεδαιμόνιος ἢ Βυ-

ξέρουμε· ό άρ. 16 Riemann είναι τὸ χφ τοῦ Κατζούρμπου, πού περιήλθε ὕστερα στὴν κατοχὴ τοῦ Π. Βεργωτῆ καὶ βρίσκεται σήμερα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη¹. Ἄλλα χφφ θὰ πέρασαν σὲ ἄλλες ἰδιωτικὲς συλλογές· ὀρισμένα κατέληξαν ἴσως καὶ στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη². Ὁ Riemann περιγράφει 22 χφφ, ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ τέσσερα περγαμηνά. Ἴσως τὰ χφφ νὰ ἦταν καὶ περισσότερα, γιὰτὶ δυὸ ἀπὸ τὰ πειραϊκὰ (βλ. κατωτ.) ἔχουν άρ. 24 καὶ 26. Οἱ ἀριθμοὶ τῆς ἀναγραφῆς τοῦ Riemann δὲν φαίνεται ὁμως νὰ συμφωνοῦν μὲ τοὺς ἀριθμοὺς τῆς συλλογῆς.

Τὰ πειραϊκὰ χφφ πού προέρχονται ἀπὸ τὴ συλλογὴ Τσιμαράτου εἶναι τ' ἀκόλουθα :

1. Πειρ. 6 = R. 8. Νομοκάνων (Μαλαξοῦ)³· στὸ τέλος βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα (χωρὶς τὸ ὄνομα τοῦ βιβλιογράφου) μὲ τὴ χρονολογία ,ζριγ', ἰνδ. γ' [1605]. Ὁ Riemann τὸ περιγράφει: «Lois ecclésiastiques.— Papier; moderne⁴.— ,ζριγ', 3e indiction». Στὸ ρόζ χαρτὶ τὸ ἐπικολλημένο στὴ στάχωση, ἢ σημείωση: «άρ. ὄγδοος 8. Κατάγεται ἐκ τῶν μονῶν τοῦ Ἁθωνος ἀκολουθῶς ἐκ τῆς μονῆς Βαρδιάνων⁵, ἔλαβον τοῦτο παρὰ τοῦ Ἱερομ. Στεφάνου Αὐλονήτου τὸ 1857. . . ».

2. Πειρ. 8 = R. 6. Γερωντικὸν (Εὐεργετινός, 2ο μέρος, βιβλ. γ'-δ'). Στὸ τέλος: *Τῶ συντελεστῆ τῶν καλῶν Θ(ε)ῶ χάρις. Ἱερεμίας, ζζ'* [1582]⁶. Ὁ Riemann: «Vies de saints, par Εὐεργετινός.— Papier; moderne». Στὴν ἐτικέτα: «Χειρόγραφον ἀριθμὸς πέμπτον Ε Εὐεργε-

ζάντιος [παραλ. VG] στὴν ἰδιωτικὴ ἀρχαιολογικὴ συλλογὴ τοῦ λόγιου ἱατροῦ Ἄντωνίου Μηλιαρέση στὸ Ἀργοστόλι.

1. Ἄρ. 2978. Βλ. τὴν ἔκδοσή μου τοῦ Κατζούρμπου (Ἡράκλειον Κρήτης 1964), σελ. ια'-ιε' καὶ οδ'-πα'.

2. Νομίζω πὼς εἶναι ἡ περίπτωσις μερικῶν ἀπὸ τὰ χφφ τῆς ἄλλοτε συλλογῆς Τσιτσέλη.

3. Σὲ 220 κεφάλαια. Ἀπὸ τὸ φ. 182 (ὅπως συμβαίνει συχνά) ἄλλο Νομοκανονικό, σὲ 58 κεφάλαια.

4. Ὡς moderne χαρακτηρίζει, θαρρῶ, ὁ Riemann ὅλα τὰ χφφ ἀπὸ τὸν 16. αἰῶνα καὶ ὕστερα.

5. Οἱ Βαρδιάνοι εἶναι τὸ μικρὸ νησάκι τοῦ κόλπου τοῦ Ἀργοστολιοῦ, ὅπου καὶ ἡ μονὴ τῆς Παναγίας.

6. Καὶ ὄχι ,ζη' [1500] ὅπως Λιβαδάρας. Ἡ γραφὴ εἶναι ἡ συνηθισμένη ἀβίαστη τοῦ 17. αἰῶνα. Ὁ Ἱερεμίας αὐτὸς μπορεῖ ἴσως νὰ ταυτιστῆ μὲ τὸν Ἱερεμία πού γράφει τοὺς κώδικες 1) Paris. 1629, ἔτ. 1581 (Γερωντικόν), 2) EBE 2369 (Πολλάνη 32), ἔτ. 1584 (Γερωντικόν), 3) Παντελεήμονος 385 (Λ. 5892), ἔτ. 1588 (Θηκαρᾶς), 4) Λαύρας I 110, ἔτ. 1602 (Βίος Χρυσοστόμου), 5) Λαύρας II 195, ἔτ. 1604 (Εὐεργετινός, γ'-δ'). Τὰ 1-3 καὶ στοὺς VG· ἀμφιβάλλω (γιὰ τὸ διαφορετικὸ περιεχόμενον) ἂν εἶναι δικό του καὶ τὸ Λαύρας Λ 2, ἔτ. 1593 (Ἐπιτομὴ τῶν ἡ' τοῦ λόγου μερῶν).

τινός. . . Ἀνέκαθεν καταγόμενον ἐκ τῶν μονῶν τοῦ Ἁθωνος, ἀκολούθως ἦτο κτῆμα Μητροφάνους Ἱερομ. Ριτσαρδοπούλου, καθηγουμένου τῆς Μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἐν Κεφαλληνίᾳ. Ἔλαβον τοῦτο ὁ ὑποφαινόμενος παρὰ Ἀναστασίου Ἱερέως Βελησαράτου». Ἡ ἐτικέτα ἀπὸ χαρτὶ λευκὸ ὑπάρχουν ἀπὸ κάτω λείψανα παλαιότερου ρόζ χαρτιοῦ.

3. Πειρ. 11 = R. 13. Κυριακοδρόμιον Μαξίμου Πελοποννησίου, 17. αἰ.¹. Ὁ Riemann: «Μάξιμος ἱερομόναχος ὁ Πελοποννήσιος τοῖς ἀπανταχοῦ εὕρισκομένοις χριστωνύμοις λαοῖς, etc.— Vêlin; seizième siècle au plus tôt»². Ἡ ἀναγραφή στὴν ρόζ ἐτικέτα τῆς πρόσθιας σταχώσεως εἶναι ἐδῶ ἐκτενέστερη: «Χειρόγραφον ἐκ χάρτου ἀριθ. ἐνδέκατος 11. Κυριακοδρόμιον Μαξίμου Ἱερομονάχου Πελοποννησίου, τῆς δεκάτης ἕκτης Ἑκατονταετηρίδος κατάγεται ἐκ τῆς Μονῆς τῶν Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἀφιερωθὲν παρὰ τοῦ Παῖσιου Ἀλευρᾶ προηγουμένου τῆς ἀνωειρημένης Μονῆς εἰς τὴν Μονὴν τῶν Ἁγίων Φανέντων τῷ „αχπα”³. Ἔλαβον τοῦτο ὁ ὑπογεγραμμένος παρὰ τοῦ Ἱερέως Ἀγγέλου Ζερβοῦ. Χαράλαμπος Τσημαρ. Γεννατᾶς».

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀφιερωτικὸ, τὸ χφ ἔχει στὸ τέλος (φ. 411) καὶ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα, (γραμμμένο καταλογάδην) ποῦ δὲν τὸ σημείωσε ὁ Λιβαδάρας: *Στίχ(οι)*. Ἡ μὲν χεῖρ ἢ γράφασα σήπεται τάφω, || Ἡ δὲ βίβλος ἴσταται μέχρι τερμάτων. || Ὑπερ παρεσφάλημεν ἐκ τινος τύχης || Ἀν(θρώπ)οι μὴ κρίνετε, βροτὸς ἐγὼ γε || Καὶ σφαλμάτων πέπλησμε ἄχρι σφονδήλων || σήγνωτε τοίνυν, ἀδελφοὶ καὶ π(ατέ)ρες, || ἵνα θεῖον ἴλεων εὐροῖμεν πάντες || ἐν τῇ φοβερᾷ καὶ ἀδεκάστῳ κρίσει. ωσφ ἄλνελω ὄμθ ἄψοσολὼ ωβὼλχ πσ. Τέλος καὶ τῷ Θ(ε)ῶ δόξα.— Τὸ κρυπτογραφικὸ σημεῖωμα διαβάζεται: *Σωφρόνιος ἁμαρτωλὸς νήσου Κῶ*, ὁ ὁποῖος εἶναι βέβαια ὁ βιβλιογράφος. Δὲν τὸν ἔχω πιστοποιήσει ἀπὸ ἄλλοῦ.

Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι ὁ Riemann προσθέτει καὶ δύο ἄλλα στοι-

1. Ἡ χρονολόγησις Λιβαδ.: «αἰῶν ἀρχαὶ 16ου» ἐσφαλμένη. Ἡ γραφή εἶναι ἡ τυπικὴ ἀβίαστη τοῦ 17. αἰῶνα· ἄλλωστε ὁ Μάξιμος ὁ Πελοποννήσιος ἔγραψε τὸ Κυριακοδρόμιον στὰ 1614, βλ. Λ. Π ο λ ί τ η, Ὁδηγὸς καταλόγου χειρογράφων, Ἄθ. 1961, σελ. 54.

2. Ὁ Riemann ἀντιγράφει τὴν ἀρχὴν τοῦ προοιμίου (βλ. Π ο λ ί τ η, Ὁδηγὸς ἔ.ἀ.), ποῦ περιέχεται στὸ φ. 1. Μὲ vêlin (τὸν χαρακτηρισμὸ αὐτὸν τὸν δίνει σὲ πέντε συνολικὰ χφφ) δὲν ξέρω τί ὑπονοεῖ. Ὅχι βέβαια περγαμηνή, ἀφοῦ γιὰ τὰ τέσσαρα περγαμηνὰ γράφει ρητὰ «parchemin» ἴσως κάποια ἰδιαίτερη ποιότητα τοῦ χαρτιοῦ, τὸ λεγόμενον «papier vêlin», ποῦ μοιάζει μὲ περγαμηνή.

3. Τὸ ἀφιερωτικὸ σημεῖωμα τοῦ 1681 ὑπάρχει στὸ χφ καὶ δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Λιβαδάρα [στὸ τέλος ἀντὶ προδηλώσας γρ. προσηλώσας]. Οἱ Ἁγιοὶ Φανέντες εἶναι τὸ ἐρειπωμένον σήμερον μοναστήρι κοντὰ στὴ Σάμη, ἰδρυμένον τὸ 1633.

χεῖρα στήν περιγραφή τοῦ χφ. «Même ms: Κάτωτος Ῥωμαίου γνῶμαι παραινετικάι (avec une paraphrase en marge). Même ms: γνῶμαι μονόστιχοι ἐκ διαφόρων ποιητῶν (avec notes en marge)». Τὰ κείμενα αὐτὰ δὲν ὑπάρχουν στὸ χφ· εἶναι ἄλλωστε ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ συναντοῦμε σὲ μεταγενέστερα Μαθηματάρια (καὶ τὸ κυρίως χφ ἔχει ἄλλο ἐντελῶς περιεχόμενο). Τί νὰ συνέβη; Ἴσως νὰ μπερδεύε ὁ Riemann τὶς σημειώσεις του στὸ σημεῖο αὐτό;

4. Πειρ. 12 = R. 11. Ἔργα Μελετίου Πηγᾶ καὶ Μάρκου Εὐγενικοῦ, ἀρχ. 17. αἰ.¹. Ὁ Riemann: «Μάρκου Ἐφέσου τοῦ Εὐγενικοῦ κεφάλαια συλλογιστικά τῆς αἰρέσεως τῶν ἀκινδυνιαστῶν, περὶ διακρίσεως θείας οὐσίας καὶ ἐνεργείας. —Papier; moderne». Καὶ στὸ παράφυλλο σταχώσεως τῆς ἀρχῆς (ὄχι, νομίζω, μὲ τὸν γραφικὸ χαρακτήρα τοῦ Τσιμαράτου): «Χειρόγραφον Ἀριθμὸς 24. Μελέτιος Κρής πρωτοσύγγελος Ἀλεξανδρείας. Διάφοροι θεολογικαὶ πραγματῖαι καὶ Συλλογιστικά Κεφάλαια πρὸς Λατίνους Μάρκου Ἀρχιεπ. Ἐφέσου. Ἐκατονταετηρίδος ΙΖ». Ἀλλὰ στὸ φ. 1 ἡ σημείωση: «Ἐκ τῶν Χαραλ. Τσ. Γεννατᾶ».

5. Πειρ. 13 = R. 9 ἢ 20. Νομοκάνων (σὲ 477 κεφάλαια), ἔτ. 1704 (;). Τὸν ἀρ. 9 ὁ Riemann περιγράφει «Lois ecclésiastiques. —Papier; moderne», τὸν ἀρ. 20: «Lois ecclésiastiques. —Moderne. — Vient du mont Athos, selon M. Tsimaratos». Δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κανεὶς βέβαιος σὲ ποιὸν ἀπὸ τοὺς δύο ἀριθμοὺς ἀντιστοιχεῖ τὸ χφ. Ἄλλα χφφ νομοκανονικά δὲν ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Riemann, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀρ. 8 τῆς ἀρίθμησής του, ποὺ τὸν ταυτίσαμε ἤδη μὲ τὸν ἀρ. 6 Πειραιῶς². Ὑπάρχει ἡ ρόζ ἐτικέτα: «Χειρόγραφον ἀριθ. 26. Νομοκανῶν Ἐκκλησιαστικῶν. Ἀντιγραφὲν τὸ ἔτος 1704 παρὰ Νικολάου Λουκέρη».

Στὸ τέλος (σ. 340), πρὶν ἀπὸ τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα ποὺ δημοσιεύει ὁ Λιβαδάρας (*Ἐγρᾶφη παρ' ἐμοῦ Νικολάου τοῦ Λουκέρη ἐν ἔτη χιλωστῶ ἑφτακοσιωστῶ δ' [1704]*), ὑπάρχει καὶ τὸ ἀκόλουθο:

1. Ὁ Λιβαδάρας σημειώνει «ἔτ. 1593», χωρὶς νὰ δηλώνη ποῦ βρῆκε τὴ χρονολογία. Στὴν προτασσόμενη ἐπιστολῇ τοῦ Μελετίου πρωτοσυγκέλλου Ἀλεξανδρείας (ποὺ εἶναι φυσικά ὁ Μελέτιος Πηγᾶς) ὑπάρχει στὸ τέλος ἡ ἐνδειξη ,αφπγ' [1583]· ἀλλ' αὐτὴ εἶναι ἡ χρονολογία τῆς ἐπιστολῆς, ὄχι τῆς ἀντιγραφῆς τοῦ χφ. Ἡ γραφή, πολὺ ἐπιμελημένη, εἶναι, νομίζω, τοῦ α' μισοῦ τοῦ 17. αἰῶνα. Γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ χφ (ποὺ περιέχει κυρίως ἓνα ἔργο τοῦ Πηγᾶ), καθὼς καὶ γιὰ τὸ ἀρχαῖκὸ ἐπίγραμμα (ποὺ τὸ δημοσιεύει καὶ ὁ Λιβαδάρας), ἴσως κάμω ἄλλοτε ἐκτενέστερο λόγο.

2. Ὁ ἀρ. 10 «Fragment de règlements d'église» δὲν νομίζω ὅτι εἶναι Νομοκάνων· ἴσως νὰ εἶναι Τυπικόν. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ ἀριθ. 18 («Règles ecclésiastiques»). Ὁ Riemann τὰ χρονολογεῖ ἄλλωστε καὶ τὰ δύο στὸν 15.-16. αἰῶνα.

Τέλος τῷ δὲ Θ(ε)ῶ ἡμῶν δόξα. † εζπθβ κθ λεξλχ ωξλνλω ψλχ
 ξοφαμακ, | λ4 Ξθαζζνσωπλνψω ωχν αεσ ελλσωακ, πθ4 εξλχ
 ξεξνβωαθ4¹ = 'Εγράφη παρ' ἐμοῦ σίμωνος τοῦ . . . [;] | οἱ δάναγινώ-
 σκοντ(ε)ς σὺν Θεῷ ἔρροσθε καὶ ἐμοῦ μέμνησθαι. Στὸ σημεῖο πού θά
 περιμέναμε τὸ ἐπώνυμο τοῦ Σίμωνος τὰ κρυπτογραφικὰ σημάδια ἀπο-
 δίδουν: μλτθξπθ, πού δὲν ἔχει νόημα (μήπως Μελετοπούλου;). Ἄλλὰ
 τὸ σημείωμα θέτει καὶ ἓνα μικρὸ πρόβλημα: ποιοὺς ἔγραψε τὸ χφ: ὁ
 Σίμων αὐτὸς ἢ ὁ Νικόλαος Λουκέρης; Τὸ σημείωμα φαίνεται γραμμέ-
 νο μὲ τὸ χέρι πού ἔγραψε ὅλο τὸ χφ· ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ δεῦτερο σημεί-
 ωμα (τοῦ Λουκέρη) δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι προ-
 ἔρχεται ἀπὸ δεύτερο χέρι. Τὸ χφ, τοῦ ὁποῖου ἡ γραφή ἔχει τύπο ἐ-
 πτανησιακόν, ταιριάζει πολὺ καλὰ μὲ τὴ χρονολογία 1704.

¹ Ἐς προσθέσω τίς ἀκόλουθες μικροσυμπληρώσεις στὸν κατάλογο Λιβαδάρα:
 ἀρ. 1. Ἱατρικὸ χφ γραμμένον ὀλόκληρον στὰ λατινικά. Δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τόσο
 παλιὸ (17./18. αἰ.), ἀλλὰ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου (τὸ πολὺ πολὺ τοῦ τέλους τοῦ 18ου).
 ἀρ. 4. Τὸ χφ περιέχει στὸ τέλος σημειώσεις, πού μοῦ φαίνονται αὐτόγραφες τοῦ
 Κ. Δαπόντε.

ἀρ. 5. Στὸ τέλος ἡ χρονολογία δὲν εἶναι ἀκριβῶς ἰς' *Μαρτίου, ἀμυδ'*. Τὸ σημεί-
 ωμα εἶναι κρυπτογραφικόν, ἀλλὰ καὶ πολὺ δυσανάγνωστο: Διαβάζω μόνον: *ψεωλο ψ4 |*
. . . μιρ ,αμυδ' ζλμθ ως λαω βξον ζλμθ. . . [= Τέλος τι | . . δόξα σν ο Θς ἡμον δό-
ξα. . .] Τὸ μδ' τῆς χρονολογίας ἀμυδρὰ μόλις διακρίνεται.

β) Ἐνα χειρόγραφο στὸ Καϊμπριτζ.

Ἡ κυρία P. E. Easterling, συνεχίζοντας τὴ χρησιμότητα παρου-
 σίαση τῶν χειρογράφων τοῦ Καϊμπριτζ, ὅσων δὲν περιέχονται στοὺς
 παλαιούς καταλόγους τοῦ M. Rh. James τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα μας
 (RR 242-260), ὕστερ' ἀπὸ τὰ χφφ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστη-
 μίου², μᾶς ἔδωσε πρόσφατα καὶ τὸν συνοπτικὸν κατάλογο τῶν βιβλιο-
 θηκῶν τῶν Κολλεγίων, τοῦ Fitzwillian Museum καὶ μερικῶν ἰδιωτι-
 κῶν συλλογῶν³.

Στὴν ἀναγραφὴ τῶν χφφ τοῦ Fitzwillian Museum περιγράφεται
 μὲ τὸν ἀριθ. Ms 3-1955 ἓνα «Λειτουργικόν», πού περιέχει τίς τρεῖς

1. Δὲν σημειῶναι ὅσους τόνους καὶ πνεύματα δὲν μποροῦν ν' ἀποδοθοῦν τυ-
 πογραφικά.

2. Scriptorium 16 (1962) 302-323 (RR, Suppl. 261a).

3. P. E. Easterling, Greek Manuscripts in Cambridge: Recent
 acquisitions by College Libraries, the Fitzwillian Museum and Private Collec-
 tors. Transactions of the Cambridge Bibliogr. Society, vol. 4, part III (1966)
 179-191.

λειτουργίες και τὴν Ἀκολουθία τοῦ μικροῦ ἁγιασμοῦ. Κατὰ τὴν κυρία Easterling τὸ χφ εἶναι γραμμένο με διαφορετικοὺς τρόπους γραφῆς, ποὺ προέρχονται ὅμως ἀπὸ τὸν ἴδιο γραφέα. Τὸ χφ εἶναι γραμμένο, φαίνεται, με ὠραία, πλατιά «λειτουργικὴ» γραφή, καὶ κοσμεῖται ἀπὸ περιτεχνα πολυχρώμα ἐπίτιτλα καὶ ἀρχικά. Εἶναι χρονολογημένο καὶ ὑπογεγραμμένο ἀπὸ τὸν γραφέα: «Dated 1654 and signed by Dionysios (fo. IV^v)». Τ' ἄλλα στοιχεῖα εἶναι: Χάρτ., 207×150 χιλ., I+83+III φφ. Σύγχρονη καστανόχρωμη στάχωση ἀπὸ δέρμα μوشαριοῦ με ἔντυπα κοσμήματα ποὺ παρουσιάζουν λέοντα καὶ μονόκερω, ἀετὸ καὶ φίδι ποὺ συμπλέκονται πάνω ἀπὸ τοὺς πύργους μιᾶς πόλης κτλ. Τὸ χφ περιῆλθε στὸ Μουσεῖο ἀπὸ δωρεὰ τοῦ T. S. Blakeney στὶς 20 Ἰανουαρίου 1955.

Σύμφωνα με τὰ λεπτομερῆ αὐτὰ στοιχεῖα τῆς περιγραφῆς, τὸ χφ ταυτίζεται με ἓνα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ τὸ ἔχει περιγράψει ὁ ἀκούραστος Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς¹. Τοῦ δίνει τὸν ἀρ. 43 καὶ τὸ περιγράφει ὡς ἐξῆς: «Χάρτινα φύλλα 90, μήκ. 209, πλ. 15. Ἔτους 1654-ου Κείμενον μονόστηλον. Τὰ ἀρκτικά κεφαλαιώδη στοιχεῖα μεγάλα, περικεκκοσμημένα, τινὰ μὲν ἐρυθρά, τινὰ δὲ χρωματιστά. Αἱ τρεῖς ἱεραὶ λειτουργίαι καὶ ἡ τοῦ μικροῦ ἁγιασμοῦ ἀκολουθία. Ἐν τῷ φ. 90 *Τέλος ,αχνό'*² ὁ *γράφας Διονύσιος*». Γιὰ τὴν ταύτιση δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ, νομίζω, ἀμφιβολία. Πῶς τὸ λαμπρὸ αὐτὸ (καθὼς φαίνεται) χφ ἐχάθη ἀπὸ τὴν Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη, βρέθηκε σὲ χέρια ἰδιωτικά, γιὰ νὰ καταλήξῃ πάλι σ' ἓνα Μουσεῖο, εἶναι ἄλλη ἱστορία — ἢ μιὰ ἀκόμα πτυχὴ μιᾶς ἄλλης ἱστορίας. *Habent sua fata libelli manuscripti.*

3. Μιὰ ἐπανόρθωση

Στὸν κατάλογο τῶν χειρογράφων τῆς Σκήτης τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος, ποὺ δημοσιεύσαμε ὁ κ. Μ. Δ. Κατραμάδος καὶ ἐγὼ στὸ προηγούμενο τεῦχος τῶν Ἑλληνικῶν (20 [1967] 349-386), δὲν προσέξαμε ὅτι ἓνα ἔγγραφο τῆς Σκήτης, ὁ κῶδιξ τοῦ 1799 (χφ ἀρ. 34, φ. 7-13) εἶχε δημοσιευτῆ, καὶ μάλιστα σὲ πολὺ γνωστὸ καὶ προσιτὸ βιβλίο, τὰ *Actes de Kutlumus* τοῦ P. Lemerle [*Archives de l'Atchos*, II], Texte, Παρίσι 1945, σελ. 255-259, Appendice VI: *Règlement de la Skite de Saint - Pantéléimon, dépendant de Kutlumus (1799)*. Ὁ P.

1. Ἑλληνικοὶ κώδικες ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Πατριαρχείου Κπόλεως, *Viz. Vrem.* 17 (1910) 414-420 (RR 416) — εἰδικότερα σελ. 419.

2. Φανερό λάθος ἀντὶ γιὰ ,αχνό' (βλ. καὶ παραπάνω: Ἔτους 1654-ου).

Lemerle δημοσιεύει τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ δεύτερο ἀντίγραφο, ποὺ ἀποκείται στὰ Ἀρχεῖα τῆς Μονῆς. Γι' αὐτὸ καὶ ἐπάνω ἔχει τὴ σφραγίδα τῆς Σκήτης, ἐνῶ τὸ ἀντίγραφο τοῦ Ἀρχείου τῆς Σκήτης (τὸ σημερινὸ χφ ἀρ. 34) ἔχει τὴ σφραγίδα τῆς κυρίαρχης Μονῆς (βλ. καὶ Πολίτη-Κατραμάδο, εἰκ. 10).

Ὁ Lemerle προτάσσει καὶ μερικὰ εἰσαγωγικὰ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Σκήτης καὶ γιὰ τὶς ἀνωμαλίες εὐθὺς μετὰ τὴν ἴδρυση καὶ γιὰ τὴν παρέμβαση τοῦ πατριάρχου Νεοφύτου Ζ'. Παραπέμπει ἐπίσης καὶ στὸν Γ. Σμυρνάκη (Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Ἀθ. 1903, σελ. 523-26) καὶ στὸν Κ. Βλάχο (Ἡ χερσόνησος τοῦ Ἀγ. Ὄρους, Βόλος 1903, σελ. 223), ποὺ μνημονεύουν σύντομα τὴ Σκήτη τοῦ Ἀγ. Παντελεήμονος.

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

ΔΥΟ ΝΕΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ
ΤΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΩΝ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΙ ΜΑΝΟΥΗΛ - ΜΑΝΟΥΣΟΥ ΓΡΗΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ

Ὁ Κρητικὸς ἐνωτικὸς ἱερέας Γεώργιος Γρηγορόπουλος εἶναι γνωστός ἀντιγραφεὺς πολλῶν χειρογράφων τοῦ 15ου αἰώνα¹. Ἐνα νέο του χειρόγραφο ἀνήκει στὴ συλλογὴ τοῦ Τμήματος Χειρογράφων τῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μονάχου μαζί με ἄλλα πέντε ἑλληνικὰ χφφ ποὺ δὲν ἔχουν ὡς τώρα περιγραφῆ οὔτε εἶναι γνωστά στὸν Richard². Πρόκειται γιὰ τὸν 2ο Cod. ms 552, ποὺ περιέχει «Ἀπομνημονεύματα ἐκ διαφόρων ποιητῶν καὶ ρητόρων ἐκ τε τῶν θύραθεν καὶ τῆς καθ' ἡμᾶς ἱερᾶς καὶ φιλοθέου παιδείας», καὶ στὸ φ. 129^r ἔχει τὸ ἀκόλουθο βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα: *Ἐτει ρζλβδ' αὐγούστω ιθ' ἔτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον διὰ χειρὸς ἐμοῦ Γεωργίου τοῦ Γρηγοροπούλου τάχα καὶ ἱερέως.*

1. M. Vogel - V. Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Λιψία 1909, σελ. 72. Χρ. Πατρινέλη, Ἑλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, Ἐπετ. Μεσ. Ἀρχείου 8-9 (1958-59) 74. P. Canart, Scribes grecs de la Renaissance, Additions et corrections aux répertoires de Vogel - Gardthausen et de Patrinélis, Scriptorium 17 (1963) 60, 74-75. Πανομοιότυπο τῆς γραφῆς βλ. στὸν H. O m o n t, Fac - similés de manuscrits grecs des XVe et XVIe siècles reproduits en photographie d'après des originaux de la Bibliothèque Nationale, Παρίσι 1887, σελ. 11 καὶ πίν. 21.

2. RR², ὅπου, σελ. 168, ἀναφέρεται μόνο ἓνα χφ με ἐρωτηματικὸ. Περιγραφὴ τῶν χφφ ἀπὸ ἐμένα θὰ δημοσιευτῆ προσεχῶς στὴν Byzantinische Zeitschrift.

Ὁ Μανουήλ - Μανουῖσος Γρηγορόπουλος, γιὸς τοῦ προηγουμένου, νοτάριος καὶ βιβλιογράφος, ἔζησε ἀπὸ τὸ 1492 ὡς τὸ 1501 ἐξόριστος στὴν Κάρπαθο, ὅπου ἀσχολήθηκε κυρίως μὲ τὴν ἀντιγραφή χειρογράφων¹. Μὲ ἀφορμὴ τὸ παραπάνω χειρόγραφο τοῦ πατέρα Γρηγοροπούλου ὀδηγήθηκα στὸν γιό, εἶδα δεῖγμα γραφῆς του στὸν Omont καὶ διαπίστωσα ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο ἀντιγραφέα ποὺ ἔγραψε καὶ τὸν Marcianus Gr. IX 17. Μὲ τὸ χειρόγραφο καὶ τὸν βιβλιογράφο τοῦ Μανουῖσο εἶχα ἀσχοληθῆ ὅταν ἐξέδίδα τὰ ποιήματα τοῦ Ἀνδρέα Σκλέντζα ποὺ περιέχονται σ' αὐτό². τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἔρευνάς μου ἐκείνης εἶχε περιοριστῆ στὸ ν' ἀποκλείσει τὴ συσχέτιση τοῦ χφ μὲ ὀρισμένα ἄλλα. Τώρα πιά μπορούμε νὰ ξέρουμε πῶς ὁ ἔμπειρος βιβλιογράφος τοῦ Μαρκιανοῦ κώδικα δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Μανουήλ - Μανουῖσο Γρηγορόπουλο καὶ ὅτι ἡ ἀντιγραφή ἔγινε στὴν Κάρπαθο, στὰ 1493, τὸν καιρὸ τῆς ἐξορίας του.

ΕΛΕΝΗ Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΑΔΗ

1. Μ. Ι. Μανούσας, Ἡ ἀλληλογραφία τῶν Γρηγοροπούλων χρονολογούμενη, 1493-1501, Ἐπετ. Μεσ. Ἀρχείου 6 (1956) 156 κέ. Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ νοταρίου καὶ τοῦ βιβλιογράφου βλ. τὸ Ὑδίου, Βενετικά ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης τοῦ 14ου-16ου αἰῶνος (Πρωτοπαπάδες καὶ πρωτοψάλται Χάνδακος), ΔΙΕΕ 15 (1961) 148 κέ. (εἰδικὰ 222 κέ.). Βλ. ἀκόμη VG σελ. 276, Πατρινέλη σελ. 74, Canart σελ. 74-75, Omont σελ. 13 καὶ σημ. 33.

2. Ποιήματα τοῦ Ἀνδρέα Σκλέντζα, Ἑλληνικά 20 (1967) 107 κέ.